

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazma hüququnda

Həmzəzadə Həmzə Elşad oğlu

**“Sənayenin modernləşdirilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi
istiqamətləri”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060405 Sənayenin təşkili və idarə edilməsi

İxtisaslaşma: Müəssisənin iqtisadiyyatı

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d.,b/m.Ə.A.Hüseynov

Magistr proqramının rəhbəri:
i.e.n.,dos. A.S.Mehtiyev

Kafedra müdiri

i.e.n.,dos. Ə.V. Hacıyev

BAKİ – 2018

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. Modernləşdirmə - müasir sənaye inkişafının mühüm tələbidir.....	6
1.1 Sənayenin modernləşdirilməsinin mahiyyəti və nəzəri əsasları.....	6
1.2 Müasir dövrdə dünya sənayesinin modernləşdirilməsinin əsas istiqamətləri və meyilləri.....	13
1.3 Modernləşdirmənin sənayenin strukturuna təsiri.....	24
FƏSİL II. Azərbaycan sənayesinin mövcud strukturu və onun təkmilləşdirilməsi zəruriliyi.....	30
2.1 Sənayenin strukturunun müasir vəziyyətinin təhlili.....	30
2.2 Hökumətin iqtisadi modernləşdirmə siyasəti və sənayedə modernləşdirmə prosesinin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.....	43
FƏSİL III. Müasir qlobal çağırışlar və modernləşdirmə yolu ilə sənayenin strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	52
3.1 Sənaye inkişafı sahəsində müasir qlobal çağırışlar.....	52
3.2 Ölkə sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında modernləşdirmənin rolunun artırılması.....	59
3.3 Azərbaycan sənayesinin inkişaf perspektivləri.....	65
NƏTİCƏ	70
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	74
PEZİOME	78
SUMMARY.....	79
REFERAT.....	80

Giriş

Mövzunun aktualığı. Uzun müddət ərzində inzibati amirlik sistemində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçidi çətin və mürəkkəb proses idi. Bu baxımdan, dövlət müstəqilliyini bərpasından sonra ölkə iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçidi ilə əlaqədar yeni siyasi, institusional, hüquqi, iqtisadi, sosial, psixoloji xarakterli problemlərin meydana çıxması, mərkəzdən kənarlaşma meyilləri, respublikalar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin pisləşməsi nəticəsində müəssisələr arasında 1991-ci ilə qədər mövcud olmuş təminatlı təchizat və satışı əsaslanan ünvanlı əlaqələrin qırılması və ənənəvi bazarlarda xarici firmalar tərəfindən rəqabətin artması, regiondakı qeyri sabitlik və iqtisadiyyatda geriləmə proseslərinin baş verməsi və nəticədə tələbin aşağı düşməsi ilə əlaqədar problemlər iqtisadiyyatda ciddi geriləmələrə səbəb olmuşdur. Xüsusilə, ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi olan sənayedə istehsalın həcmi kəskin şəkildə azalmışdır.

Ölkə sənayesində baş verən geriləmələr emal sənayesində xüsusilə yüksək olmuşdur. Bunun nəticəsində də 2016-cı ildə 1990-cı ilə nisbətən emal sənayesi məhsullarının istehsal həcmi 67,2 faiz bəndi az olmuşdur. Bundan fərqli olaraq, son 26 ildə (1990-2016-cı illər) neft sənayesinin ümumi sənaye məhsulunun həcmində payı 15,8 faizdən 62,1 faizə qədər artmışdır. Bunun nəticəsində ölkə sənayesinin strukturunda birtərəflilik yaranmışdır.

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən məlum olur ki, bu cür situasiyada ölkə sənayesinin inkişafı digər şərtlərlə yanaşı, hökumətin həyata keçirdiyi modernləşdirmə siyasəti ilə mümkün olur. Bu baxımdan da müasir dövrdə respublikamızın qarşısında duran mühüm və mürəkkəb problemlərdən biri sənaye istehsalının modernləşdirilməsidir. Sənayenin modernləşdirilməsi onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının mühüm şərti kimi çıxış edir. Ölkədə sənayenin modernləşdirilməsi texnoloji, infrastruktur və institusional istiqamətlərdə köklü tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Texnoloji modernləşdirmə yeni texnologiyaların istifadəsi, sənaye müəssisələrinin müasir və daha məhsuldar avadanlıqlarla yenidən təchiz olunması, işçilərin yenidən hazırlığı ilə əlaqədardır.

Qeyd edilənlər məsələlər ölkə sənayesinin modernləşdirilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi məsələlərinin elmi cəhətdən araşdırılmasının zəruriliyini göstərir.

Tədqiqatın obyektini kimi ölkənin sənaye sahəsi seçilib.

Tədqiqatın predmetini isə müasir şəraitdə ölkə sənayesinin modernləşdirilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin elmi cəhətdən öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın məqsədi müasir şəraitdə Azərbaycanda sənayenin modernləşdirilməsi istiqamətlərinin kompleks tədqiqi əsasında ölkədə sənayenin modernləşdirilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinə dair elmi və praktiki cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın vəzifələri. Tədqiqat işinin qarşısında qoyulmuş əsas məqsədə nail olmaq üçün magistr dissertasiya işinin qarşısında duran vəzifələrə sənayenin modernləşdirilməsinin mahiyyəti və nəzəri əsaslarını və dünya ölkələrinin sənayenin modernləşdirilməsi sahəsindəki təcrübələrini araşdırılması, sənayenin strukturunun müasir vəziyyətinin kompleks təhlil edilməsi, Azərbaycanda hökumətin iqtisadi modernləşdirmə siyasəti və sənayedə modernləşdirmə prosesinin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, sənaye inkişafı sahəsində müasir global çağırışların araşdırılması və yerli sənayenin bu çağırışlara cavab verməsi yollarının müəyyənəndirilməsi, ölkə sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında modernləşdirmənin rolunun artırılması istiqamətlərinin araşdırılması, ölkə sənayesinin inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi üçün tövsiyələrin hazırlanması aiddir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları, təsdiq olunmuş dövlət proqramları və strateji yol xəritələri, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin təsdiq etdiyi qanunlar, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin və İqtisadiyyat Nazirliyinin sənayenin modernləşməsi və inkişafını nəzərdə tutan qərar, sərəncam və göstərişləri, Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin və AR-nın Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsinin statistik və hesabat məlumatları təşkil edir.

Magistr dissertasiya işi yerinə yetirilərkən tədqiqat metodu kimi empirik, müqayisə, iqtisadi - statistik təhlil, elmi abstraksiya və s. üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Magistr dissertasiya isinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Modernləşmənin sənayenin strukturun inkişafındakı rolu müəyyən edilmişdir;
- Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi modernləşdirmə siyasətinin xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir;
- Ölkə sənayesində modernləşdirmə prosesinin mövcud problemləri müəyyən edilmiş və bunların həllinə dair təklif və tövsiyələr işlənmişdir;
- Ölkə sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında modernləşdirmənin rolunun artırılması istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

MODERNLƏŞDİRMƏ - MÜASİR SƏNAYE İNKİŞAFININ MÜHÜM TƏLƏBİDİR

1.1. Sənayenin modernləşdirilməsinin mahiyyəti və nəzəri əsasları

Modernləşmə prosesinin elmi cəhətdən öyrənilməsi və izahı ilə “Modernləşmə nəzəriyyəsi” məşğul olur. “Modernləşmə nəzəriyyəsi” 1960-cı illərdə ictimai dəyişmə ədəbiyyatında hakim olmuş bir yanaşmadır. Təkamülçü yanaşmanın davamı olaraq da görülə biləcək olan “Modernləşmə nəzəriyyəsi” Amerikalı sosioloq T.Parsonsun struktur funksional yanaşmasından təsirlənərək inkişaf etmişdir. “Modernləşmə nəzəriyyəsi” təməl olaraq "inkişaflara maneə törədən amillər nələrdir?" və "Ənənəvidən müasirə doğru olan ictimai çevrilmə mexanizmləri və şərtləri nələrdir?" sualları üzərinə yönəlmişdir və ictimai dəyişməyi, müasir cəmiyyət və ənənəvi cəmiyyətin müqayisəsindən istifadə edərək izah etməyə çalışır. Bu nəzəriyyəyə görə müasir cəmiyyət struktur olaraq fərqləndirmə və ixtisaslaşmanı reallaşdıran cəmiyyət olaraq görülərkən, ənənəvi cəmiyyət səmərəliliy, məhsuldarlıq və azadlıq kimi müasir dəyərlərin əksinə ənənəvi dəyərlərin hakim olduğu, olduqları coğrafi çevrə içində məhdudlaşdırılmış cəmiyyət olaraq görülür. Qeyd olunanları nəzərə alaraq “Modernləşmə nəzəriyyəsi” modernləşməyə «ənənəvi bağlı cəmiyyət»dən «müasir açıq cəmiyyət»ə keçid məsələlərində ifadəsini tapan proses kimi yanaşırlar (13. s 64).

Bu məktəbi təmsil edən çox sayda alimlər, modernləşməni əsasən cəmiyyətin və onun sosial institutlarının progressiv çevrilişi ilə əlaqələndirirdilər. Belə ki, məhşur ingilis alimi V.Mura görə, modernləşmə - bu “ənənəvi cəmiyyətin elə bir sosial təşkilata çevrilməsidir ki, bu Qərbin “qabaqcıl”, iqtisadi cəhətdən çiçəklənən və siyasi planda nisbətən sabit xalqları üçün xarakterikdir (26).

Analoji fikri R.Bendiks də söyləyirdi, ona görə modernləşmə ingilis sənaye və fransız siyasi inqilablarında köklərə malik və qabaqcıl cəmiyyətin progressiv siyasi və iqtisadi dəyişikliklərdən ibarət olan tipidir və onların ardınca geridə qalanlar gəlməlidir (34).

İnkişaf problemləri sahəsində mütəxəssis olan S.Blek modernləşməni sosial iqtisadi sistemlərin inkişafına təbii xas olan dəyişikliklərə hər hansı bir uyğunlaşma prosesi kimi təsvir edirdi: modernləşmə tarixi təkamülün prosesi kimi müəyyən edilir, onun gedişində ictimai institutlar elmi inqilabı müşayət edən ətraf həqiqətlər və onun yeniləşməsi qabiliyyəti haqqında insanlığın qarşılıqlı əlaqələrinin funksional modelinin dinamik dəyişməsinə və biliklərinin geniş yayılmasına uyğunlaşır. Bu uyğunlaşma prosesi öz kökləri ilə qərbi avropa cəmiyyətinin inkişafına qədər gedir, XIX –XX əsrlərdə isə digər cəmiyyətlərdə, sonra bütün insan münasibətlərinə toxunan dünya miqyasında da geniş yayılır (4).

Qeyd edək ki, modernləşmənin tərifini verən S.Blek eyni zamanda o faktı qeyd edir ki, modernləşmənin ön şərti kimi insan biliklərinin inkişafı çıxış edir, modernləşmənin mahiyyəti isə cəmiyyətin elmi inqilabı müşayət edən mühit dəyişiklikləri nəticəsində dəyişkən funksiyalara uyğunlaşmasıdır.

Modernləşmənin kifayət qədər geniş şəhrini V.Sapf verir. O, hesab edir ki modernləşdirmə aşağıda qeyd olunan məsələləri özündə birləşdirir :

1) artıq modernləşdirilmiş cəmiyyətin çox da böyük olmayan qruplarının inkişafında uğuru təmin edən dahi elmi açılışlardan və sənaye inqilabından öz təməlini götürən cəmiyyətin şüurunun və fərdin hökmran dinin təsirindən azad olması prosesini;

2) inkişafda geri qalan ölkələr tərəfindən qabaqcıl ölkələrin nəaliyyətlərini mənimsəməyə istiqamətlənmiş coxalternativli prosesi;

3) artıq modernləşdirilmiş cəmiyyətlərin öz vaxtında innovasiyaların tətbiqi və islahatların keçirilməsi yolu ilə yeni çağırışlara reaksiya verməsi qabiliyyətini.

Öz növbəsində F.Teçau hesab edir ki, modernləşmə texnoloji inkişaf və iqtisadi yüksəliş olmadan təsəvvür edilə bilməz. Göründüyü kimi, təhlil edilən məktəblər arasında modernləşmənin məzmun tərəfləri haqqında dəqiq təsəvvürlər yaranmamışdır.

Bütün yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, modernləşmə dedikdə, müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşmaq, yeni tələb və normalara, texnoloji proseslərə uyğunlaşmaq kimi başa düşülür.

Modernizasiyanın iki növünü fərqləndirmək mümkündür: üzvü və qeyri-üzvü. Üzvü modernizasiya o ölkələrdə baş verdi ki, onlar yenilikləri özləri icad və tətbiq etdilər, mədəniyyət, mentallıq və dünyagörüşü sahəsində irəlilədilər. Modernizasiya belə cəmiyyətlərdə mərkəzləşdirilmiş dövlət, burja münasibətləri, sənayeləşmə, demokratiya və s. üçün zəmin oldu. Qeyri-üzvi modernizasiya isə xarici çağırışlara cavab kimi meydana çıxdı və o cəmiyyətlərdə baş verdi ki, onlar başqalarının yaratdığı elmi-texniki tərəqqi nəticələrini tətbiq etdilər.(20, s.82)

Ənənəvi cəmiyyətdən müasir sənaye və informasiya cəmiyyətinə keçilməsi kimi mürəkkəb prosesin mühüm tərkib hissəsi iqtisadi modernləşmədir.

Cəmiyyətin ümumi modernləşmə prosesinin tərkib hissəsi kimi iqtisadi modernləşdirmənin mahiyyətinə dair çoxlu sayda müxtəlif nəzəri fikrlər mövcuddur. Məsələn, V.Qelmana görə iqtisadi modernləşmə əsas məqsədi iqtisadi yüksəliş, rifah halının yaxşılaşdırılması, insan kapitalının inkişafının stimullaşması olan aparılan sosial – iqtisadi kursun cərcivəsində həyata keçirilən iqtisadiyyatın sistemli dəyişikliklərinin məcmusudur (23).

E.Yasinin fikrincə, makroiqtisadi tərkibə diqqəti yönəldən modernləşmə avadanlıqların və ya ərzaq sıralarının dəyişməsinə gətirib çıxarmır. O, dünya iqtisadiyyatında sahələrin geniş dairəsi üzrə ölkənin rəqabətqabiliyyətinin artmasına, sabit yüksəliş üçün şəraitə və dünya ölkələri arasında aparıcı mövqenin əldə edilməsinə istiqamətlənir (37).

V.Qasımlı öz elmi araşdırmalarında iqtisadi modernləşdirilmənin iqtisadiyyatın əsas çağırışı olan minimum resurslarla maksimum nəticə əldə etməyə, başqa sözlə iqtisadi səmərəliliyi artırmağa xidmət etdiyini qeyd edir. (16, s.97)

İqtisadi modernləşmənin ümumiləşdirici tərifini V.Krasilşikov tərəfindən verilmişdir ki, burada modernləşmə ictimai və texnoloji sahələrdə dəyişikliklərin sistemi, əvvəlcə ABŞ-da və Avropanın qabaqcıl ölkələrində, sonra isə XX əsrin ikinci yarısında Avstraliyada və Yeni Zelandiyada əldə edilmiş ölkə iqtisadiyyatının inkişafının səviyyəsinə nail olmaq istiqaməti kimi nəzərdən keçirilir (31).

Göründüyü kimi, tədqiqatçıların çoxu “modernləşmə” anlayışı altında ənənəvi cəmiyyətin maşın texnologiyası, səmərəli və həyat quruluşu, həmçinin sosial struk-

turun differensiasiyasının yüksək səviyyəsinin tətbiqini xarakterizə edən cəmiyyətə çevrilməsini görür.

Modernləşmənin nəzəriyyəsi üçün daha yüksək mahiyyəti “qeyri-qərb” cəmiyyətin inkişafı xüsusiyyətlərinə diqqət edən tədqiqatlar kəsb edir, onlar üçün modernləşmə daha aktualdır və ənənəvi cəmiyyətin Qərbdə qəbul edilmiş iqtisadi və siyasi modelinə keçid kontekstində nəzərdən keçirilir. Beləliklə, modernləşmə haqqında təsəvvürlərin təkamülünün tarixi ona məxsus məqsədli quruluş və həyata keçirilmə mexanizmləri ilə aşağıdakı mərhələlərini ayırmağa imkan verir:

1. XX əsrin birinci yarısı üçün xarakterik olan və sənaye yüksəlişinə istiqamətlənmiş, həmçinin inkişaf etmiş ölkələrlə (Almaniya, ABŞ, Böyük Britaniya) rəqabət aparmaqda uğurlu mövqeyə malik modernləşmələr;

2. XX əsrin ikinci yarısı üçün xarakterik olan və Qərbin inkişaf etmiş ölkələrinin texnoloji institutlarının vasitəsi ilə dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə səmərəli daxil olan modernləşmələr;

3. Müasir modernləşmələr - innovasiya iqtisadiyyatına sürətli keçid prosesinin əsasən dövlət strukturları ilə həyata keçirilən, ya da ölkənin dünya bazarında məhsulu rəqabətqabiliyyətli olan sənaye dövlətinə çevrilməsi.

Göründüyü kimi, inkişafın müxtəlif mərhələlərində modernləşmə prosesi ümumi obyektiv xüsusiyyətlərə malikdir:

- inqilabi: modernləşmə ənənəvi elementlərin və sistem daxili əlaqələrin köklü yenidən qurulmasını nəzərdə tutur;

- komplekslik: cəmiyyətin həyatının bütün sferalarını əhatə etməsi (iqtisadiyyatın yenidən qurulması, sosial aktivliyin yüksəlməsi, sekulyarizasiya)

- sistemlilik: modernləşmə prosesinin ayrı-ayrı tərəfləri və aspektləri öz aralarında sıx bağlıdırlar, bir-birlərini stimullaşdırır və himayə edir; cəmiyyətin fəaliyyət sferasının bu və ya digər elementinin dəyişməsi digər elementlərdə və sferalarda dəyişikliklər yaradır;

- qlobalıq: modernləşmə dünyanın bir çox ölkələrində həyata keçirilir, bir ölkənin nəaliyyətləri digərlərində dəyişikliklər etməyə cəhd yaradır;

- böyük vaxt uzunluğu: modernləşmə bir qayda olaraq bir neçə ardıcıl və dəyişiklik mərhələlərinin bir-birini əvəzləməsini tələb edir (islahatların keçirilməsində maraqlı olan yüksək təbəqənin formalaşması; alınmış nəticələrin möhkəmləndirilməsi), bu zaman onun uzunluğu problemin miqyasından və xarakterindən asılıdır;

- homojenlik - modernləşmə ölkələri yaxınlaşdırır və təsnifləşdirir.

- coxvariantlılıq: hər bir ölkə onun özünə məxsus olan yollarla ölkənin sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərini, milli mədəniyyətin ənənələrini və etikanı nəzərə almaqla modernləşməni həyata keçirir, (məsələn, “yapon iqtisadi möcüzəsi”)

- dəyişikliklərin həyata keçirilməsinin geri dönməzliyi və sonraya saxlanması;

Demək, modernləşmə anlayışı ölkənin sosial – iqtisadi və texnoloji gerilik vəziyyətindən çıxması prosesini əks etdirir və eyni zamanda onu yaradan səbəblərdən asılı olmayaraq yeniliklərin aləti kimi çıxış edir.

Bu o deməkdir ki, modernləşmə ölkənin sosial və iqtisadi geriliyinin dəf edilməsinə istiqamətlənmiş cəmiyyətin cəhdlərinin koordinasiyası kimi, geniş mənada rəqabətqabiliyyətinə nail olmaqla müəyyən edilə bilər.

Konkret olaraq modernləşmə bu zaman özlüyündə gəlirliyin və rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş milli iqtisadiyyatda struktur, texnoloji və institusional dəyişikliklərin məcmuusu kimi çıxış edir. Əgər onun tərkib hissələrini daha geniş nəzərdən keçirsək aşağıdakı elementləri ayırmaq olar:

-iqtisadi institutlar sisteminin struktur differensiasiyası, ciddi müəyyən edilmiş funksiyaların yerinə yetirilməsinə istiqamətlənmiş və eyni zamanda bir-biri ilə dərin-dən bağlı və daimi qarşılıqlı əlaqədə olan yeni iqtisadi institutların yaranması (fərdi – dövlət tərəfdaşlığı institutları, innovasiya inkişafı institutları, elmi- istehsal klasterləri, texnoloji platformlar və s.);

- əlavə edilmiş dəyərin yüksək səviyyəsi ilə progressiv sahələrin və rəqabətqabiliyyətli istehsallara istinadən iqtisadiyyatın struktur quruluşu;

-innovasiya texnologiyalarına keçid əsasında böhran situasiyalarının yaranmaması üçün iqtisadi sistemlərin uyğunlaşma səviyyəsinin yüksəldilməsi;

-struktur, texnoloji və institusional transformasiyanın institusional maneələrinin dəf edilməsi;

Sistemin daxilində dəyişikliklər prosesinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı şərtlərini də unutmaq olmaz. Məsələn, iqtisadi modernləşmə proqramının həyata keçirilməsi məcburi şəkildə sosial – siyasi və mədəni – təhsil sferasında müvafiq dəyişiklikləri tələb edir.

Modernləşmə keçidi, beləliklə, bütün sosial institutlara və cəmiyyətin bütün üzvlərinə təsir edir və odur ki, müxtəlif səviyyələrdə çoxlu sayda vahid dəyişiklikləri təsvir etməlidir.

Bununla bağlı “modernləşmə” kateqoriyasının ümummilikdə ictimai inkişaf kateqoriyasına və ayrılıqda iqtisadi inkişafa kifayət qədər yaxınlığı faktına diqqət yetirməmək olmaz. Bir çox alimlər ümumi olaraq modernləşməni iqtisadiyyatın sürətli yüksəlişini təmin edən iqtisadi yüksəlişin hansısa modeli kimi nəzərdən keçirir ki, onlar da bütün iqtisadiyyatın sonrakı inkişaf nöqtəsi olmalıdır.

Nəinki ümumini, həm də öyrənilən kateqoriyalar arasındakı səddi ayırmaq üçün, onların məzmununa diqqət yetirək. Özlüyündə inkişaf, obyektin özünün istiqamətlənmiş, sabit və qanuni dəyişikliyi və ona məxsus nadir xüsusiyyətlərdir, nəticəsi kimi obyektin yeni keyfiyyət vəziyyəti olur. Məzmundan çıxış edərək inkişaf təkamül (obyektin tədricən miqdar dəyişiklikləri) və inqilabi (obyektin tərkibində və strukturunda kəskin keyfiyyət dəyişiklikləri), həmçinin – progressiv və regressiv ola bilər.

Aparılmış geniş elmi araşdırmalar iqtisadi modernləşdirmənin müvafiq cəhətlərini aşkar etməyə imkan verir:

1. İqtisadi modernləşmə iqtisadiyyatın istehsal - texnoloji, institusional və innovasiya dəyişikliyinə miqyaslı və sistemli prosesi olub dövrü olaraq həyata keçirilir, cəmiyyətin fəaliyyətinin digər sahələri ilə sıx bağlıdır.

2. Modernləşmə proqramının həyata keçirilməsi entropiyanın tədricən yığılması və onun elementlərinin və qarşılıq əlaqələrinin qeyri-bərabər inkişafının təsiri altında mövcud iqtisadi sistemin qeyri- sabitliyi ilə həyata keçirilməlidir.

3. İqtisadi modernləşmə çox zaman “tutum inkişafı”, zəminində həyata keçirilir, belə ki, onu oyandırıcı motivi kimi çox hallarda çatışmayan rəqabətqabiliyyəti çıxış

edir, əsas məqsəd isə - yüksək inkişaflı ölkələrin iqtisadi nəaliyyətləri səviyyəsinə çıxışıdır.

Qeyd edək ki, modernləşmə üçün hər şeydən əvvəl progressiv, lakin artıq mövcud olan texnologiya istifadə edilir, belə ki, yeni texnologiyaların işlənməsi daha məsrəflidir və heç də həmişə mümkün deyil.

4.Modernləşmiş dəyişikliklər ölkənin malik olduğu və ya xaricdən cəlb etmə imkanı varsa, geniş miqyaslı və resursların maksimum tam konsentrasiyası olmadan mümkün deyil (materail- texniki, texnoloji, təşkilati, maliyyə, intellektual, informasiya və s.)

5.Müasir iqtisadi modernləşmə - milli iqtisadiyyatın qabaqcıl, təsərrüfatçılığın yüksək səmərəli modelinə malik və dünya təsərrüfat əlaqələrinə qloballaşan, dərk edilən və cox incə qurulmasının uzun sürən prosesidir, onun əsasında ölkənin qlobal iqtisadiyyatının bərabər hüquqlu və rəqabət qabiliyyətli iştirakçı olması durur.

Beləliklə, iqtisadi modernləşmə insan biliklərinin fasiləsiz təkmilləşməsi təsiri altında dövrü olaraq həyata keçirilən iqtisadiyyatın sistemli və progressiv keyfiyyət – miqdar dəyişikliklərinin prosesidir ki, dövlət siyasətinin xüsusi tədbirlərinin işlənməsi və həyata keçirilməsi yolu ilə baş verir, qloballaşan dünya təsərrüfatında ölkənin iqtisadiyyatının səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyətinin əldə edilməsinə istiqamətləndirilir.

Bütün bunları nəzərə alaraq, haqlı olaraq, akademik R.Mehdiyev qeyd etmişdir ki, ölkədə vətəndaş cəmiyyəti iqtisadiyyatın modernləşməsi → ictimai həyatın demokratikləşməsi → milli məkanın sistemli liberallaşması paradiqması gerçəkləşdikcə formalaşacaqdır (17, s.49).

Məlum olduğu kimi, iqtisadi modernləşdirilmənin əsas tərkib hissələrindən biri sənayenin modernləşdirilməsidir. Sənaye istehsalının modernləşdirilməsi, sənaye istehsalının yeni səviyyəyə keçməsinə təmin edən dövlət və təsərrüfat subyektləri tərəfindən həyata keçirilən kompleks yeniliklərinin çoxşaxəli prosesidir.

Sənayenin modernləşməsi çoxfunksiyalı bir proses kimi müxtəlif komponentləri nəzərdə tutur: texnoloji, infrastruktur, institusional və sosial.

Texnoloji modernləşmə, sənaye müəssisələrinin müasir avadanlıqlarla yenidən qurulması, işçilərin yenidən işlənməsi, əmək məhsuldarlığının artmasına, məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsinə və daxili və dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin artmasına səbəb olan ən yeni texnologiyalardan istifadə ilə bağlıdır. Texnoloji modernləşdirmə böyük investisiyalar tələb edir.

Nəticə olaraq onu qeyd etmək olar ki, sənayenin modernləşdirilməsinin tərkib hissələri olan texnoloji, infrastruktur, institusional və sosial modernləşdirmə bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olur. Onlardan birinin inkişafı digərlərinin inkişafını həm zəruri edir və həm də şərait yaradır.

1.2. Müasir dövrdə dünya sənayesinin modernləşdirilməsinin əsas istiqamətləri və meyilləri

Aparılan araşdırmalardan da məlum olur ki, inkişaf etmiş ölkələrin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri və başlıcası bu ölkələrdə həyata keçirilən modernləşmə prosesidir. Müasir şəraitdə dünyanın hər bir ölkəsində modernləşmə prosesi müxtəlif formada həyata keçirilir.

Qloballaşdırma şəraitində modernləşmənin strateji istiqamətlərinin təyin edilməsi zamanı respublikanın iqtisadi sisteminin ənənəvi baza sahələri ilə bağlı problemlər də mütləq təhlil edilməli və prioritet istiqamətlər seçilməlidir. İnkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, heç bir dövlət və iqtisadi sistemlər bütün sahələri eyni səviyyədə modernləşdirmək imkanına malik deyil və qloballaşmanın indiki mərhələsində bu, heç də zəruri deyil. Ona görə də ölkə iqtisadiyyatına lazım olan elmi cəhətdən əsaslandırılmış strateji inkişaf istiqamətləri müəyyən olunmalıdır (20, s.78).

Ümumilikdə, modernləşmə strategiyasının üç əsas növü mövcuddur: "ön xətt" strategiyası, təbii resursların istifadəsi strategiyası və "qabaqlayıcı modernləşdirmə"

strategiyası. Dünya iqtisadiyyatında ölkə mövqeyinə baxma baxımından bu əsas strategiyalar qarşılıqlı olaraq müstəqil deyildir və xüsusi dövlətlərdə xarakterik olan şəraitə uyğun olaraq fərdi şəkildə və ya bir birləşmə ilə həyata keçirilə bilər. Bu strategiyanın optimal birləşməsinin tapılması ölkənin sənaye sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün bir şərtidir. Bu strategiyaların hər birini daha ətraflı nəzərdən keçirək.

"Ön xətt" strategiyası. Hal-hazırda, bu strategiya yüksək texnologiyalı ölkələrdə (ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya və bir sıra digər ölkələr) tətbiq edilir. Bu strategiya, elmi və texnoloji tərəqqinin nailiyyətlərinə əsaslanan yeni məhsul və texnologiyalar yaratmaq, onlara bazar tələbatı formalaşdırmaq üçün tətbiq edilir.

"Təbii resursların istifadəsi" strategiyası. Strategiyanın mahiyyəti-xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə təbii ehtiyatların mənimsənilməsi və ixracı, əhalinin rifah halının artırılması üçün alınmış gəlirlərin sonrakı istifadəsi və daxili bazara yönəlmiş bir çox prioritet sahələrin inkişafıdır. Onu böyük təbii, hər şeydən əvvəl karbohidrogen ehtiyatlarına malik ölkələr tətbiq edirdilər ki, onun emalı və ixracı ÜDM artımını təmin edən əsas amil sayılır. Bu ölkələr neftlə zəngin İran körfəzi ölkələridir, həmçinin Avstraliya, Kanada, Norvegiya, Finlandiya, Çili və dördüncü dünya ölkələri – Afrikanın daha kasıb ölkələri və Latın Amerikasının bir hissəsi aiddir. Onlar da digər təbii resurslara və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Bir neçə dəyişikliklə bura bu gün Rusiyanı da aid etmək olar ki, ixracın 70% dən çoxu təbii resurslardan, əsasən də neft, qaz, əlvan və qara metaldan ibarətdir.

"Qabaqlayıcı modernləşmə" strategiyası (və ya onu "təqib" strategiyası kimi də adlandırırlar) daha inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən xarici çağırışa cavab kimi də qəbul edilir və yada texnologiyanın, mütəxəssislərin dəvət edilməsi, xaricdə təhsil, investisiyalar yolu ilə baş verir. Qabaqlayıcı modernləşmə mədəniyyətdən deyil, iqtisadiyyatdan və siyasətdən başlayır. Ucuz işçi qüvvəsinə əsas etibarını ilə söykənən sənaye əvvəllər inkişaf etmiş ölkələrdə istehsal edilən rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalını mənimsəyir və bazarı bu ölkələrdən sıxışdırıb çıxarılan daha ucuz məmulatlarla doldurur. Bu zaman əsas diqqət daha aşağı qiymətlərlə yaradılmış nümunələrin təkrar istehsalına yönəldilir. Ancaq bazarda möhkəmləndikdən sonra,

“təqib edilən” ölkələrin kompaniyaları daha keyfiyyətli və orijinal məmulatlara keçirlər. Müvafiq dəyişmələr sosial və siyasi sferalarda baş verir: idarəetmə sistemi dəyişir, yeni sosial institutlar yaranır, dəyərlərin sistemi dəyişir və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, həyata keçirilən uğurlu qabaqlayıcı modernləşmənin bütün hallarında digərlərinə daha inkişaf etmiş ölkələrin investisiya və maliyyə yardımını mövcuddur ki, bu da ölkədə mövcud olan ehtiyatların həyata keçirilməsinə kifayət qədər kömək edir (istehsal, maliyyə, əmək, elmi və s.).

Bu zaman sənaye istehsalının aktivləşməsi üçün yaradılan münbit şərait inkişaf etməkdə olan ölkələrdə onların iqtisadiyyatının stabilləşməsinə, iqtisadi yüksəlişin yenilənməsinə, dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətində strateji prioritetlərə nail olmaq imkanlarının artırılmasına səbəb olur. Belə strategiyaları Yaponiya, Cənubi Koreya, Cənub-Şərqi Asiyanın digər ölkələri, bir çox Latın Amerikasının ölkələri arasında isə onu daha çox Çin istifadə edir.

Göründüyü kimi dünyanın sənayecə inkişaf etmiş ölkələrində sənayenin modernləşdirilməsində müxtəlif istiqamətlərdən istifadə olunur. Bu ölkələrin içərisində ABŞ təcrübəsi əsas diqqəti cəlb edir. ABŞ iqtisadiyyatında sənayenin inkişafı alim-iqtisadçıların, iri beynəlxalq və milli iqtisadi və elmi- tədqiqat təşkilatlarının daima diqqət mərkəzində olub. Elmtutumlu, yüksək texnologiyalı bazarların ABŞ-da və digər inkişaf etmiş ölkələrdə artımının əsas mənbəyi kimi 1980-ci ildə texnoloji rentanın qlobal mənimsənilməsinin iqtisadi mexanizminin formalaşması çıxış edir.

Hələ 1980-ci illərdə hökumət, idarəedən təbəqə və ABŞ-ın elmi xadimləri ölkənin iqtisadiyyatında qeyri-stabil vəziyyətin təhlili üzrə bütöv bir mərhələ yaratdılar və onun modernləşməsi üçün tədbirlər işləyib hazırladılar. Bu tədbirlərin işlənməsi zamanı iki qrup yaradıldı, bir tərəfdən milli elmlər akademiyasının alimləri, digər tərəfdən bir neçə sənaye assosiasiyasından ibarət qrup yaradıldı ki, bu da ABŞ sənayesinin rəqabət qabiliyyəti problemlərini öyrəndi.

ABŞ alimləri və mütəxəssisləri ona diqqət etdilər ki, dövlətin iqtisadiyyata güclü təsiri olan sənaye ölkələri, 1980-1990-cı illərdə öz sənaye siyasətlərində kompyuter, telekommunikasiya, boitexnologiya kimi sahələrdə “öz” texnoloji firmalarını himayə etməyə cəhd etdilər.

ABŞ hökuməti ənənəvi olaraq fundamental elmin inkişafında, həmçinin dövlət xidməti orqanlarının marağında yerinə yetirilən məqsədli tədqiqatlarda iştirak etməyə başladı. Daha sonra innovasiya prosesi fərdi biznesə və bazara keçməyə başladı. Güman edilirdi ki, dövlətin və biznesin funksiyalarının belə bölgüsü səmərəli elmi-texniki inkişafın yüksəldilməsinə səbəb olacaqdır və azad sahibkarlıq ideyalarına uyğun gələcəkdir.

Lakin rəqabətin və iqtisadi nailiyyətlərin təsiri altında, hər şeydən əvvəl tətbiqi işlərdə dövlətin əhəmiyyətli rol oynadığı Yaponiyada, ABŞ hökuməti ənənəvi mövqedən kənara çəkilməyi qərara aldı və həmçinin innovasiya üçün mühüm olan mərhələlərdə dövlətin rolu, himayəsi və cavabdehliyini gücləndirməyə çağırdı. O zaman vergi və ticarət siyasətində əlavə tədbirlərin qəbul edilməsi, həmçinin tənzimləmənin forma və metodlarına, orta və ali məktəblərdə təhsil sisteminə, tədqiqatlar və işləmlər proqramının maliyyələşməsində fərdi biznesin iştirakına dəyişikliklər edilməsi qəbul edildi. Federal nazirliklər və digərləri bütövlükdə innovasiyanın tətbiqi üzrə xüsusi xidmətləri modernləşdirmək və aktiv şəkildə himayə etmək qərarını verdilər. Deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, federal hakimiyyətin elmi – texniki siyasətin yaradılması və tətbiqində iştirak edən bütün struktur bölmələrinin rolu gücləndirildi.

Eyni zamanda tədqiqatlarda ənənəvi məqsədlərdən keçid təklif edildi, bu zaman elmi məsələ qoyulur və həll edilirdi, həmçinin onun həlli, ABŞ sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi üçün xüsusi olaraq yaradılmış layihələrin investisiya işləmləri və əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması üçün vəsaitlər ayrılırdı. Elmi və texniki potensialın inkişafının qabaqcıl istiqamətlərinin yaradılmasının əsas olduğu bu siyasətin həyata keçirilməsində məqsəd həmçinin dövlət və fərdi kapitalın ölkənin elmi–texniki layihələrinin investisiyasında birləşməsidir.

Bunlarla yanaşı sənaye texnologiyalarının tətbiqi mərkəzlərinin təhsil üzrə milli şəbəkəsi yaradılıb və həyata keçirilmişdir (National Network of Manufacturing Extension Centers). O zaman yaradılan tətbiqi mərkəzlər bir qayda olaraq kiçik biznesə istiqamətlənirdi. Daha sonra onların fəaliyyət sferasını genişləndirmək qərarı qəbul edildi, bu zaman biznesin ölçüsü nəzərə alınmadan bütün növlərini əhatə etdi,

bu da bütün kompaniyalara həm yeni sənaye proseslərinə, həm də eksperimental avadanlıqlara və kadr hazırlığı proqramları üzrə informasiyaya girişi təmin etmişdir. Belə mərkəzlərin maliyyələşməsi bu günə qədər federal, ştat və bələdiyyə səviyyəli büdcələrin payı əsasında həyata keçirilir. National Network of Manufacturing Extension Centers üçün təşkilati baza texnologiya və istehsalın təşkili sahəsində proqramlar təklif edən yerli universitetlərdir.

Ölkənin sənaye potensialını inkişaf etdirərkən, geniş yayılmış iki xüsusiyyətə diqqət yetirildi. Sənaye siyasətində hökumət ilk dəfə olaraq, müasir sənayenin yüksək texnologiyalarında müəyyən bölgələrdə ("Silikon Vadisi" fenomeni) konsentrasiya etmək tendensiyası mövcud olduğunu düşünməyə başlamışdır. İnkişafın erkən mərhələlərində bu, sənayenin işi üçün lazımı təbii ehtiyatların bölgədə olması ilə əlaqədardır.

Bununla yanaşı, sənayenin yüksək texnologiyaları təbii ehtiyatlarla zəif bir əlaqəyə malikdir, həm də "insan potensialı" və informasiya sahəsinin keyfiyyəti ilə sıx əlaqə qurur. Yüksək texnologiyaları olan yeni yaradılmış şirkət qrupları bir çox istiqamətdə bir-birini tamamlayan, yeni bir məlumat, yerləşdiyi regionda mədəni mühit yaradan və yalnız müəyyən şirkətlərin səmərəliliyinə deyil, bütövlükdə bütün klasterə rəhbərlik edir. 20 il öncə amerika hökuməti yeni xüsusi proqram tətbiq etdi ki, bu da klasterin mövcud olduğu, və ya yenidən formalaşdığı regional texnoloji alyansların yaranmasına şərait yaratmışdır (Regional Technology Alliances). Proqramda kompaniyalar arasında informasiya mübadiləsinin genişlənməsi, yeni satış bazarlarının yaradılması üzrə qarşılıqlı və kompleks tədbirlər nəzərdə tutulurdu. Amerika hökumətinin əsaslandığı digər xüsusiyyət istehsalın çevik təşkilinin yaranmasıdır. Bu xüsusiyyət ancaq informasiya texnologiyalarının geniş istifadəsi zamanı həm təşkilatın daxilində, həm də təşkilatlar arasındakı qarşılıqlı fəaliyyətdə istifadə edilir. Bu məqsədlə sənaye müəssisələrinin inteqrasiyasını himayə edən proqram formalaşır (Enterprise Integration Program). Bu proqram növü, daha doğrusu inteqrasiya onu ifadə edirdi ki, bir neçə hüquqi müstəqil sənaye müəssisələri müqavilə əsasında və müvəqqəti tərəfdaşlıqda müəyyən malların istehsalı üzrə birləşə bilərlər. Bu xüsusiyyət amerikada 1980-ci illərin əvvəllərində məlum idi, lakin son

illərdə dövlət tərəfindən sənaye sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin perspektiv istiqaməti kimi geniş yayılmışdır.

Müasir şəraitdə amerika iqtisadiyyatının vəziyyəti əsas iki qrup faktorlara əsaslanır: birincisi, ölkənin iqtisadi, elmi-texniki potensialı və istehsalın genişləndirilməsi mexanizmi, ikincisi, daxili və xarici iqtisadi konyunkturanın azalması.

Son dövrlərdə Amerika sənayesinin müasir əsası kimi onun elmtutumluluq səviyyəsinin artımı çıxış edir. ETTKİ-nə xərclər ABŞ -da son 10 il ərzində ETTKİ –yə ümumdünya xərclərinin 44 % və ya 280 mlrd. dollar təşkil etmişdir.

Elmi nailiyyətlər sənaye istehsalının inkişafına və iqtisadi yüksəlişin templərinin artımına həlledici təsir etmişdir. Sahibkarlıq üzrə ABŞ Milli komissiyası hesab edirdi ki, yeni innovasiya modeli biznesin strukturunun özünü yeniləşmə prosesi ətrafında yaradılmalıdır və bunu kiçik sürətlə böyüyən firmaların aktiv rəqabəti və onların öz yerini tutması üzrə mübarizə vasitəsilə etməlidir.

2011-ci ilin yanvarında Barak Obama ABŞ konqresinə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə modernləşməsinin ümumi planını təqdim etmişdir. O, dövlət büdcəsindən assiqnasiyaları təhsilə, “təmiz enerjiyə, informasiya texnologiyalarına, infrastruktura, nəqliyyata, ilk növbədə isə yüksəksürətli dəmir yoluna cəmləşdirməyi təklif etdi. Bununla bağlı o, ETTKİ-nə büdcə xərclərinin səviyyəsini kəskin sürətdə artırmağa söz verdi. Nəzərdə tutulmuş plana əsasən 2025- ci ilə qədər:

- ABŞ elektrik enerjisinin 25 faizni alternativ mənbələr hesabına emalı;
- texnologiyaların kommersiyalaşması və tədqiqatların stimullaşması;
- kömür zavodlarında zərərin azalması, sonrakı nəsil bioenerji istehsalı texnologiyasının dəstəklənməsi;
- sellülozdan etanol istehsalı texnologiyasının işlənməsi;
- bioyanacaqın lokal istehsalının inkişafı nəzərdə tutulur.
- yerli bioenerji istehsalının inkişafı: bu sahədə yerli fermerlərin stimullaşdırılması mexanizminin inkişaf etdirilməsi planlaşdırılır;

2030-cu ilə planlaşdırılır:

- neft istehlakının ən azı 35 faiz azaldılması;
- iqtisadiyyatın enerji tutumluğunun 50 faiz azaldılması;

- bütün yeni binalar və qurğular mümkün qədər müstəqil enerjiyə malik olmalıdır;
- yeni nəsil ötürmə və paylama şəbəkələrinin yaradılması üçün investisiya qoyuluşu.

ABŞ-ın yeni innovasiya strategiyası həmçinin patent sisteminin gücləndirilməsini, kiçik biznes nümayəndələrinə patentlərin verilməsinin sürətlənməsini, təhsil sisteminin yaxşılaşmasını, öz biznesinə yenidən addım atan şirkətlərin himayə edilməsini; Milli Elm Fondunun və digər oxşar təşkilatların maliyyələşdirilməsində iki qat artım daxil olmaqla, əsas tədqiqatlara investisiyaların artmasını özündə birləşdirir. Obamanın fikrincə, innovasiyaların himayə edilməsi iqtisadi artımı stimullaşdırır, ölkəni xarici xammaldan daha az asılı edir və eyni zamanda işsizliklə mübarizə aparır.

Qeyd edək ki, Rusiya sənayesinin modernləşməsi planlarının işlənməsi zamanı ənənəvi olaraq inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini tətbiq etmək cəhdi edilirdi, bunlara İsveçrə, Finlandiya, ABŞ, Sinqapur, Cənubi Koreya, innovasiya sənayesi inkişafı sahəsində Almaniya aiddir (25).

Hal-hazırda dünya ölkələri içərisində modernləşmənin sürətlə inkişaf etdiyi ölkələrdən biridə Çin Xalq Respublikasıdır. Çin rəhbərliyinin modernləşmə üzrə proqnozları və həyata keçirilən planlarına görə belə nəticəyə gəlmək olar ki, Çin 2050-ci ilə beynəlxalq səhnədə lider mövqeyinə malik olacaq, XXI əsrin sonuna isə Çin - geosiyasi, mədəni və demoqrafik planda dünya lideri olacaqdır. İqtisadi islahatlar Çin Xalq Respublikasının modernləşməsinin mühüm hissəsi olacaqdır.

Modernləşmənin Çin planı və ya “Dörd modernləşmə” planı Çini müasir kənd təsərrüfatı və sənaye potensialına, müasir hərbi qabiliyyətə və müasir elmi və texniki bazaya malik güclü sosialist dövlətinə çevirmək üçün yaradılmışdır.

ÇXR-nın iqtisadiyyatının modernləşməsinin müsbət trendi ölkənin iqtisadi siyasətində qəbul edilmiş dəyişikliklərə borcludur ki, bu da iqtisadi yüksəlişə və sənaye potensialının inkişafına istiqamətlənmişdir. Qeyd edək ki, Çində yeniliklərin və iqtisadi yüksəlişin sinergetik səmərəsi ölkənin modernləşməsi üçün optimal olmuşdur. Siyasi quruluşu dəyişmədən, iqtisadi sistemin transformasiyasının seçilmiş

modeli, son illərdə sənayenin ölkənin iqtisadiyyatında yüksəlişinin stabil tempini qorumağa imkan vermişdir. Çində modernləşdirmə strategiyası “qabaqlayıcı inkişaf” strategiyasına aiddir ki, o əvvəllər Yaponiyada və yeni sənaye ölkələrində həyata keçirilirdi.

Onun əsas xüsusiyyəti kimi hökumətin aparıcı rolu, əmanətlərin yüksək səviyyəsi, milli istehsalın himayəsi, ixraca yönəlmiş istehsal, əlavə dəyərli məhsul ixracının stimullaşması, xarici investisiyaların cəlb edilməsi, stabil markoiqtisadi mühitin ölkədə formalaşması çıxış edir.

1992-ci ildə “Çin xüsusiyyətli sosialist bazar iqtisadiyyatı sistemi”nin qurulması və gələcəkdə açıq dünya kursunun aparılması məqsədi irəli sürülmüşdür ki, bu da öz növbəsində islahatların və modernləşdirmənin yeni mərhələsinin başlanğıcı olmuşdur. Əsas istiqamətlərə aşağıdakılar aiddir:

- mülkiyyətin müxtəlif formalarının inkişafı;
- dövlət müəssisələrinin təsərrüfat mexanizminin restrukturlaşması; “müasir müəssisələr sisteminin” formalaşması;
- açıq bazarların yaradılması,
- makrotənziplənmənin təkmilləşdirilməsi üçün iqtisadiyyatın idarəedilməsinin dövlət funksiyalarının reforması;
- gəlirlərin ədalətli bölüşdürülməsi sisteminin formalaşması;
- ümumi yaşayış rifahına nail olma;
- ictimai stabilliyi saxlamaqla iqtisadi inkişafın himayəsi.

Bundan əlavə, artımın stabil yüksək tempinin saxlanılması qəbul edilmişdir. Bu dövrün xarakterik xüsusiyyəti kimi ixraca yönəlmiş istehsal və ixraca yönəlmiş iqtisadiyyat strategiyası idi.

Yeni əsrin əvvəllərində aktiv şəkildə xammal çatışmazlığını aradan qaldıran, yeni texnikanın və avadanlıqların alınması və aparılması, yeni sahələrin inkişafı, xüsusi transmilli korporasiyaların formalaşması, üçüncü dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafına təsir kimi halları özündə birləşdirən “kənara çıx” konsepsiyası işlənib hazırlandı. Çin dünya bazarında aktiv investora çevrilir və ölkədə xarici kapitalın iştirakını məhdudlaşdırır.

Bu gün ÇXR-da “beşilliklər” ilindən onillik “modernləşmə addımlarına” qədər hər bir mərhələ üçün sosial – iqtisadi inkişafın indikator göstəriciləri ilə 2050-ci ilədək strateji inkişaf mövcuddur. Ölkə kifayət qədər texniki silahlanmanın səviyyəsini artırmışdır. Çində modernləşmə siyasətinin çərçivəsində texniki sferanın inkişafına mühüm əhəmiyyət verilir.

ABŞ-ın Milli elmi fondunun göstəricilərinə görə, texniki rəqabətqabiliyyətinin indikatoru Çində 1995-ci ildə 180 vahid, 2005-ci ildə 270 vahidə qədər artmışdır (0-ən az göstəricidir, ETTKİ sahəsində milli siyasət üzrə qiymətləndirilir).

Çinin işləyib hazırladığı pilotlu kosmik gəmilər uğurlu uçuş həyata keçiridlər. 2012-ci ildə Çinin elmi – tədqiqat və təcrübi- konstruktor işlərinə (ETTKİ) xərcləri 1 trln.24 mlrd.iyen (təxminən 162,24 mlrd. ABŞ doll) 2011-ci illə müqayisədə isə 17,9 % artımla təşkil edirdi, bu da Çinin ÜDM nin 1,97% ekvivalent idi (27). Çin hökumətinin məqsədi – 2050-ci ildə ETTLİ xərclərin payını ÜDM-un 3 %-indən az olma-yaraq artırmaqdır. İqtisadi inkişafda elmi- texniki sferanın payı 60- 70% qədər təşkil etməlidir. Müasir mərhələdə insan kapitalının inkişafının daxil edən texnoloji tərəqqi, xarici texnologiyaları cəlb etməklə iqtisadiyyatın yüksəlişinin təxminən 30%-ə qədərini verir. Nəzərə alsaq ki, Çin dünya bazarında öz mövqeyini gücləndirir, ölkə beynəlxalq təşkilatlara daxil edilir və nəinki inkişaf etmiş ölkələrlə, həm də üçüncü dünya ölkələri ilə əməkdaşlıq edir.

Çində xarici şirkətlərin fəaliyyətinin məhdudlaşması üzrə yeni tədbirlərin, xarici kapital üçün bir çox imtiyazların azaldılması mövcudluğunda, vahid əmlak qanununun qəbulu, beynəlxalq ekoloji standartların daxil edilməsi, bütün şirkətlər üçün əməl edilməsi məcburidir. Çində bu tədbirlər ixracyönümlü strategiyadan təcridən imtina və daxili bazarın inkişafının stimullaşması şəraitində mühümdür.

Fikrimizcə, Yaponiya iqtisadiyyatında həyata keçirilən modernləşmə təcrübəsini də nəzərdən keçirməyin mühüm əhəmiyyəti vardır. Yapon iqtisadi möcüzəsinə səbəb olan bir neçə şərtləri ayırmaq olar:

1.Yaponiya kəskin şəkildə elmin maliyyələşməsini artırdı. Hətta indi Yaponiyanın dünya üzrə elmtutumlu məhsulun payına görə 2-ci yer tutmasına baxmayaraq, elmə xərclər dəfələrlə artmış və bu artım davam edir.

2. Elmin qərb təşkilati formalarının tətbiqi başlamışdır. Yapon elmi xalqın mentaliteti üzündən başqa cür təşkil edilmişdir və həmin nəticələri qərb elmi kimi almaq üçün daha çox pul tələb edilir. Lider inkişafa keçid yeni inkişaf formalarını və elmin fəaliyyətini tələb edir, Yaponiya elmə çox vəsait ayırır, lakin görünür ki, onların elmi təşkili tipi üzrə bu azdır. Postdok sistemi, qısamüddətli qrantlar tətbiq edilməyə başladı, fundamental elm şəhəri Çukuba yarandı.

Yaponiya hal-hazırda özündə PostDoc sistemini tətbiqinə başlamışdır, bununla da elmi kollektivləri cavanlaşdırır.

3. Yaponiya avropa alimlərinin istifadəsi yolu ilə Yaponiyanın məqsədləri üçün onların yerində maliyyələşməsi yolu ilə getdi. Bundan əlavə yaponlar, nəhayət ki, öz universitetlərinin qapılarını avropalılar və amerikalılar üçün açdılar, bununla da yapon alimlərinin elmi iş metodlarının tətbiqini sürətləndirdilər.

4. Yaponiya ABŞ-da və Qərbi Avropada tədqiqat mərkəzləri yaratmağa başladı. Belə mərkəzlərdə yerli mütəxəssislər çalışmağa başladılar, lakin mərkəzlər kimi nəticələr də yaponlara məxsus oldu. Məsələn, 21-ci əsrin əvvəlində Yaponiyanın sifarişilə Bostonda aparıcı ABŞ Massaçusettes Texnologiya İnstitutu illik araşdırma aparmışdır.

5. İxracdan vəsaitlərə maksimum dərəcədə qənaət edildi. İstehsal edilən əmtələr texnologiyaya, avadanlıqlara və xammala dəyişdirildi. Yeniliklərin sürətli tətbiqi və həm menecerlərin, həm də siravi işçilərin yenilikçiliyinin hərtərəfli mükafatlandırılmasına səbəb oldu.

6. Keyfiyyətin total idarəedilməsinin kəşfi və tətbiqi Yaponiyaya əmtələrinin keyfiyyətini yüksəltməyə ilk dəfə imkan verdi və uzun müddət bu faktorun hesabına milli gəlirin atımını təmin etdi. Bu növ maraqlı və məhsuldar proqramların biri kimi "Huma Frontier Sceicne Programı" çıxış etdi. Bu proqramın ideyası – müxtəlif qitələrdən müxtəlif ixtisaslı alimlər komandasının yaradılması və onların biologiya sahəsində fundamental məsələləri həll edilməsi olmuşdur. O komandanın tərkibinə Yaponiyadan olan mütəxəssislərin daxil edilməsini mükafatlandırır.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Yaponiya belə bir şüar irəli sürdü: "İxrac və ya ölüm". Əvvəlcə yaponiyanı ucuz işçi qüvvəsi hesabına ixracın artırılmasının ikili

təcrübəsini təkrar etmək cəhdində uğursuzluq gözləyirdi: lakin məlum oldu ki, amerikan texnologiyaları o qədər yapon texnologiyalarını qabaqladı ki, hətta aşağı əmək haqqı amerika rəqibləri ilə müqayisədə artan xərcləri üstələmirdi. Onda ən müasir texnologiyaların alınması üçün cəhd edildi. O, müasir sənaye mallarının istehsalına lisenziyanı aldı.

Yüksək keyfiyyətli lisenziyalaşdırılmış istehsala nail olmaqla və qazanılmış marka hesabına əlavə gəlir almaqla Yaponiya özünün əlavə məhsulunu təkrar investisiya etdi, bu zaman yığımın yüksək normasını qoruyub saxladı. Sonra isə yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal etdi və satdı, əlavə məhsul aldı və onu yenidən investisiya etmişdir. Yapon sistemi yeni texnologiyanın mənimsənilməsinə və alınmış vəsaitlərin yenidən investisiyasına istiqamətlənmişdir.

Hindistanda sənaye sisteminin modernləşməsi təkamül yolu ilə həyata keçirilirdi, bu artıq 20 ildən artıq müddətdir ki davam edir, hətta hökumətin dəyişməsi halında belə ardı kəsilmir. Ölkə bir neçə inkişaf mərhələsi keçmişdir. Əvvəlcə “qarışıq” kursla dövlət sektorunun üstün inkişafı ilə getmişdir, sonra iqtisadiyyatda dövlətin rolunun sonrakı güclənməsi ilə “təşkilati kapitalizm” adlanan konsepsiyası ilə silahlanmışdır. İqtisadi liberallaşma gedişində fərdi kapital öz mövqelərini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir: artıq 1996-cı ildə ÜDM da fərdi sektorun payı 75 %-ə qədər yüksəldi (1981-ci ildə 41%-dən). İslahat proseslərində lisenziyalaşdırmadan tədricən imtina baş verdi, fərdi milli və xarici kapitalla müxtəlif imtiyazlar edilmişdir. Tənzimlənmənin daha incə mexanizmləri yaradıldı, bu da dövlətin baş verən makroproseslər üzərində nəzarətini qorumağa imkan verdi, tədricən idxala məhdudiyətlər götürüldü və yüksək tariflər azaldılmışdır. Həmçinin bütövlükdə hind iqtisadiyyatına xarici kapital qoyuluşunun rolu çox əhəmiyyətsizdir. 1990-cı ilin astanasında Hindistana birbaşa xarici investisiya praktiki olaraq mövcud deyildi, artıq 2000-ci ildə o ildə 2-3 mlrd. dollar həcmində qiymətləndirilirdi, bu da sözsüz ki, artıq dünyanın iqtisadi gücü üzrə dördüncü olan ölkələr üçün elə də cəlbedici deyildi.

1.3. Modernləşdirmənin sənayenin strukturuna təsiri

Sənaye hər bir ölkənin iqtisadiyyatının önəmli bir hissəsini təşkil edir. *Sənaye* – təbiətdən alınan xammalı və müxtəlif növ materialları müxtəlif üsullarla emal edərək cəmiyyətin istehlak tələblərinə uyğun hala gətirən istehsal sahələrinin və müəssisələrin məcmusu kimi də xarakterizə oluna bilər. Sənaye iqtisadiyyatın bütün digər sahələri ilə qarşılıqlı bağlıdır: o, iqtisadiyyatın bütün digər sahələrini əmək alətləri, vasitələri və materiallarla, habelə avadanlıq və texnologiya ilə təmin edir. Sənaye texniki tərəqqinin ən fəal amili olmaqla iqtisadi inkişafın aparıcı sahəsi hesab olunur.

Masir şəraitdə milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafını, cəmiyyətin sosial-iqtisadi və strateji məqsədlərini, əhalinin həyat səviyyəsini və beynəlxalq əmək bölgüsündə ölkənin rolunu sənayenin strukturu müəyyən edir. Müvafiq iqtisadi ədəbiyyatlarda sənayenin sahə və ərazi strukturunu bir-birindən fərqləndirirlər.

Sənayenin tərkibinə daxil olan sahələrin kəmiyyət nisbəti və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr onun sahə quruluşu adlanır. Başqa sözlə, sənaye sahələri arasındakı qarşılıqlı istehsal əlaqələrini əks etdirən kəmiyyət nisbətində sənayenin sahə quruluşu deyilir (11, s.94).

Sənaye iqtisadiyyatın ən böyük kompleks sahəsidir, yəni özü də çox sayda alt sahələrdən ibarətdir. Sənaye sahəsi dedikdə, oxşar texnoloji emal üsulları əsasında həmcins məhsullar istehsal edən müəssisələrin toplusu nəzərdə tutulur.

Ümumiyyətlə qeyd etməliyik ki, əvvəllər (xüsusilə sovet dövründə) sənaye sahələri ağır, yüngül, yeyinti, kimya, tikinti materialları istehsalı və başqa bu kimi iri kompleks sahələrə bölünürdüsə, hazırda sənaye sahələrinin təsnifatı əsasən iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə aparılır. Sənaye sahələrinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə təsnifatı beynəlxalq səviyyədə tətbiq olunan NACE təsnifatına əsaslanır. NACE təsnifatında bütünlüklə sənayedəki iqtisadi fəaliyyət növləri 4 bölməyə ayrılır: **B** “Mədənçıxarma sənayesi”; **C** “Emal sənayesi”; **D** “Elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyalaşdırılmış hava ilə təchizat”; **E** “Su təchizatı; çirkli suların və tullantıların təmizlənməsi”.

Burada bölmənin adı qarşısında olan hərflər bölmənin statistik kodunu göstərir. Bu bölmələrə daxil olan sənaye sahələri siniflərə, yarım siniflərə, qruplara və yarım q-

ruplara bölünür (14).

Sənayenin sahə quruluşunu öyrənməkdə məqsəd hasiledici və emaledici sənaye sahələri, elmi-texniki tərəqqini və sosial inkişafı təmin edən sahələrin nisbətlərini, sənayenin komplekslilik dərəcəsini, sənayedə baş verməkdə olan ixtisaslaşma meyllərini, fond, əmək, sərmayə, elm və enerji tutumlu sahələrin sənayenin sahə quruluşundakı paylar nisbətini, sahələrin inkişaf dinamikalarını və onların bir-birlərini qabaqlama əmsallarını, sənayenin sahə quruluşundakı dəyişikliyin onun iqtisadi səmərəliliyinə təsirində ayrı-ayrı sahələrin rolunu, hər hansı il üçün sahələrdə yaranmış bir iş yerinin müqayisəli dəyərlərini tədqiq və təhlil etmək və həm də proqnozlaşdırmaqdır.

Sənayenin sahə quruluşunun optimallığı onun (sənayenin) qarşısında qoyulan tələblərə nə dərəcədə cavab verməyi ilə müəyyən edilir. Müasir qlobal rəqabət şəraitində ölkə sənayesinin sahə quruluşu beynəlxalq rəqabətə dözümlü sahələrdən ibarət olmaqla ölkə iqtisadiyyatının inkişafını təmin edə bilən səviyyədə olmalıdır. Ölkə sənayesi bir-iki sahədən asılı olmamalı, mümkün qədər geniş şaxələnmiş olmalıdır. Sənayenin çox sayda sahələrdən təşkil olunması onun dayanıqlı inkişafını təmin edir, habelə qlobal iqtisadi böhranlar dövründə isə tənəzzülün dərinləşməsinin qarşısını almağa yardımçı ola bilər. İlk əvvəl, sənayenin sahə quruluşu elə olmalıdır ki, mövcud resurs imkanları çərçivəsində özünün və ölkənin ehtiyaclarını öz məhsulları ilə mümkün qədər təmin edə bilsin, daha çox məhsulların ixracını təmin etsin. Ölkə sənayesinin sahələri nə qədər çox rəqabətli qabiliyyətli məhsul ixrav edərsə, ölkənin tədiyə balansına müsbət təsir göstərməklə ölkənin milli sərvətinin artırılmasına xidmət etmiş olar. Nəhayət, sənayenin sahə quruluşu müasir dünyanın inkişaf meyllərinə uyğun olmalı və qlobal çağırışlara cavab vərə bilməlidir.

Sənayenin sahə quruluşunun təhlili və tədqiqi işini həyata keçirmək üçün, bir qayda olaraq, hər hansı sahənin istehsal həcmi sənayenin bütünlükdə istehsal həcmindəki xüsusi çəkisinin müəyyən olunması yolu ilə aparılır. Sənaye istehsalının sahə quruluşunu həm hər bir il üzrə ayrıca, həm də bir neçə il (yaxud uzun bir dövr) üzrə müqayisəli şəkildə vermək olar.

Müxtəlif illərdə istehsal edilmiş sənaye məhsulunun həcmələrini müqayisə etmək üçün sənaye istehsalı indekslərindən istifadə edilir. Sənaye istehsalı indeksi

(SII) müəyyən dövr ərzində istehsal olunmuş mal və xidmətlərin həcmnin digər dövrlə müqayisəsidir. İndeksdən qısa müddətli dövr ərzində istehsalın dəyişilməsinin öyrənilməsində, habelə ümumi daxili məhsulun hesablanmasında istifadə olunur. Sənaye istehsalı indeksi qısamüddətli statistik göstəricidir. Bu indeks sənaye və onun sahələri üzrə hesablanır.

Beynəlxalq səviyyədə indeksin formalaşdırılmasında daha çox *Laspeyres*, *Paaşe* və *Fişer* indekslərindən istifadə olunur. Bu indekslər imkan verir ki, ümumi indeks hesablanarkən ayrı-ayrı məhsullar və xidmətlərin həcmnin müxtəlif dövrlər üzrə müqayisəsi onların xüsusi çəkilərindən asılı olaraq proporsional olaraq nəzərə alınsın. Bu indekslərin ikisi – *Laspeyres* və *Paaşe* indeksləri məlumatlar əsasında, *Fişer* indeksi isə hesablanmış *Laspeyres* və *Paaşe* indekslərinin həndəsi ortası kimi hesablanır. *Laspeyres* və *Paaşe* düsturlarının əsas fərqi xüsusi çəki kimi müxtəlif dövrlərin götürülməsidir. *Laspeyres* düsturunda çəki kimi müxtəlif dövrlər (əsas etibarilə baza dövrünün çəkisi), *Paaşe* düsturunda isə cari dövrün çəkiləri nəzərə alınır və harmonik orta kəmiyyət kimi hesablanır. Sənaye istehsalı indeksləri müəyyən dövr ərzində ölkə sənayesində və onun ayrı-ayrı sahələrində istehsal həcmnin necə dəyişilməsini qiymətləndirməyə imkan verir.

Sənaye istehsalının dəyər ifadəsində həcm göstəricisinə qiymət artımın təsirlərini aradan qaldırmaq üçün həm də sənaye məhsulları istehsalçılarının qiymət indeksi (SQİ) göstəricisindən istifadə olunur.

Sənaye məhsulları istehsalçılarının qiymət indeksi (SQİ) - sənaye məhsulları istehsalçılarının qiymətlərinin dəyişməsi dinamikasını səciyyələndirir. Bu indeks baza sənaye müəssisələri və təşkilatlarının (bunların siyahısı hər il yenilənir) təmsilçi mallarının qiymət qeydiyyatı əsasında hesablanılır. Qeydiyyatı cari ayda istehsal olunan və yüklənən məhsulun faktiki qiymətləri götürülür (əlavə dəyər vergisi, aksiz və topdansatış qiymətlərinə aid olmayan digər vergiləri daxil etməməklə). Toplu indeksin hesablanmasında modifikasiya olunmuş *Laspeyres* düsturundan istifadə olunur (15, s.577).

Sənayenin sahə quruluşunun dinamikasını öyrənərkən sənaye istehsalının həcmi (sənaye məhsulu buraxılışı) göstəricisi ilə yanaşı, həm də sənayedə çalışanların sayı,

sənayenin əsas fondları, sənayeyə yönəldilən sərmayələr (investisiyalar) kimi göstəricilərdən də istifadə oluna bilər.

Sənayenin sahə quruluşu dinamikdir, dəyişkəndir. Hər bir ölkədə sənayenin sahə quruluşunun formalaşmasına və dəyişməsinə təsir göstərən çoxsaylı amillər mövcuddur. Həmin amillərin aşkarlanması və öyrənilməsi sənayenin quruluşunun təkmilləşdirilməsi siyasətinin təşkili üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə amillər sırasına aşağıdakıları aid etmək olar:

• ***Təbii sərvətlərin mövcudluğu, ehtiyatları (potensialı) və coğrafi yerləşməsi*** – Azərbaycanın zəngin neft-qaz ehtiyatlarına malik olması hər zaman ölkə sənayesinin inkişafında aparıcı rol oynayıb. Azərbaycanda sənayenin formalaşması və inkişafı tarixindən danışanda da göstərmişdik ki, Azərbaycan ərazisində sənaye münasibətlərinin formalaşması məhz neft hasilatından başlayıb. Ölkəmiz siyasi müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra da ölkəyə valyuta gətirməyin və iqtisadi-sosial inkişafın əsasında dayanan neft-qaz sənayesi olub. Hazırda ölkəmizin sənayesində neft-qaz sənayesi yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Ölkəmiz zəngin təbii-xammal ehtiyatlarına, mineral filiz və qeyri-filiz ehtiyatlarına malikdir ki, bunların əsasında müxtəlif sənaye sahələri formalaşmaqdadır. Ölkədə təbii ehtiyatların bir və ya bir neçə növünün ehtiyatlarının bol olması sənayenin və bütünlüklə iqtisadiyyatının birtərəfli inkişafına, xammal sahələrindən asılı qalmasına gətirib çıxara bilər;

• ***“Keçilmiş yoldan asılılıq” (yaxud “tarixin mirası”)***. 1920-1991-ci illər dövründə Azərbaycanın SSRİ-nin tərkibində olması, sovet iqtisadiyyatına məxsus sərbəst inzibati idarəetmə sistemində yaşaması, sahibkarlığın və rəqabətin qadağan olması müstəqillik qazandıqdan sonra ölkədə bazar münasibətlərinə əsaslanan milli sənayenin yaradılmasında ciddi problemlər yaratmaqdadır. Müasir biznes və sahibkarlıq mədəniyyətinin, habelə xüsusi mülkiyyətin və investor qabiliyyətlərinin yoxluğu ölkədə sahibkarlığın və rəqabətli sənayenin yaranmasında ləngimələrin olmasına gətirib çıxarıb;

• ***Cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi (sosial-iqtisadi, mədəni və demografik amillər)***. Əhalinin yaşayış səviyyəsi, gəlirlərinin səviyyəsi, adət-ənənələri, milli-mənəvi dəyərləri, dini xüsusiyyətləri, əhalinin sayı, yaş və sosial strukturu, təhsil səviyyəsi və sair amillər onların zövqlərini, alıcılıq qabiliyyətini, tələbin strukturunu müəyyən

etməklə bazarların həcminə və quruluşuna təsir göstərir. Sənaye məhsullarına olan tələbatın strukturunun dəyişilməsi isə yeni sənaye sahələrinin meydana çıxmasına, bəzi sənaye sahələrinin sıradan çıxmasına gətirib çıxarır;

•***Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi səviyyəsi və dövlət tənzimlənməsi.*** Həm inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin, həm də gec sənayeləşmiş ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, ölkədə bütünlüklə iqtisadi inkişafda, xüsusilə sənaye inkişafında dövlətin düzgün quurlmuş sənaye siyasəti əhəmiyyətli rol oynayır. Dövlət inhisar fəaliyyətinin qarşısını almaq və haqlı rəqabət mühitini təmin etməklə rəqabətli bazarları təmn edir. Dövlət xüsusi stimullar sistemi yaratmaqla kapitalın sahələrarası axınlarında perspektiv inkişaf baxımından inkişafı zəruri hesab etdiyi sahələrin xeyrinə dəyişikliklərə nail olur ki, bu da sənayenin sahə strukturunda dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Dövlət regional inkişafı təmin etmək üçün bölgələrdə sənaye müəssisələri və sənaye sahələrinin yaranmasında birbaşa və dolaylı yollarla iştirak edir və s.;

•***Elmi-texniki amillər*** – ölkədə və dünyada elm və texnikanın inkişafı, yeni ixtiralar və kəşflər, məhsul və proses innovasiyaları hər zaman yeni məhsullar, yeni texnologiyalar, yeni proseslər meydana çıxarmaqla yeni sənaye sahələrinin meydana çıxmasına səbəb olur;

•***Ticarət qaydaları və xarici ticarət əlaqələri*** – ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən sənayesinin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya səviyyəsi də sənayenin sahə quruluşuna irbaşa təsir göstərir. Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinə görə hər bir ölkə müqayisəli üstünlüklərə malik olduğu sənaye sahələrində daha səmərəli ixtisaslaşmaqla dünya bazarına daha rəqabətli məhsullar çıxara bilər. Ölkənin sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətli məhsul buraxması məhsulun bir hissəsinin dünya bazarına çıxarılmasına imkan verir ki, bu da müvafiq sənaye sahələrinin mövqeyini gücləndirir. Əksinə, hansı müəssisələr rəqabətqabiliyyətli məhsul buraxa bilməsələr, onlar yerli bazarlarda da mövqelərini itirməli olur ki, bu müvafiq sənaye sahələrinin aradan çıxması ilə nəticələnə bilər. Bununla yanaşı, Dünya Ticarət Təşkilatı kimi beynəlxalq ticarət qurumlarına yaxud regional iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatlarına üzvlük yerli məhsulların dünya və regional bazarlarda satışına əlverişli şərtlər təmin edə bilər;

- *İnfrastruktur (istehsal və bazar) amilləri* – Ölkədə və ölkə boyu istehsal infrastrukturunun – elektrik, qaz, su, nəqliyyat, rabitə və kommunikasiya sistemlərinin təminat səviyyəsi və durumu sənaye müəssisələrinin xərclərinin səviyyəsinə təsir göstərməklə sənaye sahələrinin yaranmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bununla yanaşı xüsusilə bölgələrdə bank və digər işgüzar xidmətlərin təşkili və yayılma dərəcəsi də müəssisələrin fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı qərarların qəbulunda həlledici rol oynayır.

Qeyd olunan amillərin hər birinin inkişafı şübhəsizki, ölkə iqtisadiyyatında həyata keçirilən modernləşmə prosesi ilə əlaqədardır. Belə ki ölkə iqtisadiyyatında həyata keçirilən modernləşmə nəticəsində ölkədə elmi-texniki tərəqqi sürətlə inkişaf edir və bu isə öz növbəsində sənayenin strukturuna bilavasitə təsir edir.

Hər bir ölkə sənayesinin sahə quruluşunun optimal səviyyəsini formalaşdırmaqla, xalq təsərrüfat kompleksinin səmərəli fəaliyyətini təmin etməklə ictimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyini yüksəltmək və əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasına nail olmaq kimi qlobal iqtisadi və sosial problemlərin həllini sürətləndirmək olar. Sənayenin sahə quruluşu və onun təkmilləşdirilməsi bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatının quruluşunu müəyyən edir və özü təkmilləşdikcə sonuncunun da mütərəqqiliyini təmin etmiş olur. Bu baxımdan dövlətin struktur siyasəti onun iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissələrindən biridir; struktur siyasəti həm də iqtisadi inkişaf və sosial tərəqqi üzrə dövlətin tənzimləmə funksiyalarından biridir. Məhz buna görə də sənayenin sahə quruluşunda baş verə biləcək və gözlənilən dəyişiklik müvafiq dövlət daim nəzarətində olmalıdır. Bununla yanaşı dövlət özünün struktur siyasətində strateji planlaşdırma, tənzimləmə kimi vasitələrdən geniş istifadə etməli, sahə quruluşunun tarazlığına nail olmalıdır (buna iqtisadi ədəbiyyatda iqtisadi struktura təsirin Yaponiya yolu da deyirlər).

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNİN MÖVCUD STRUKTURU VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ ZƏRURİLİYİ

2.1. Sənayenin strukturunun müasir vəziyyətinin təhlili

Uzun bir müddət ərzində inzibati amirlik sistemi çərçivəsində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçidi çətin və mürəkkəb proses idi. Bu baxımdan, dövlət müstəqilliyini bərpasından sonra ölkə iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçidi ilə əlaqədar yeni siyasi, institusional, hüquqi, iqtisadi, sosial, psixoloji xarakterli problemlərin meydana çıxması, keçmiş SSRİ-nin kortəbii şəkildə dağılması, mərkəzdən kənarlaşma meyilləri, respublikalar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin pisləşməsi və ənənəvi bazarlarda xarici firmalar tərəfindən rəqabətin artması, regiondakı qeyri sabitlik və iqtisadiyyatda geriləmə proseslərinin baş verməsi və nəticədə tələbin aşağı düşməsi ilə əlaqədar problemlər iqtisadiyyatda ciddi geriləmələrə səbəb olmuşdur. Bütün bunların nəticəsi olaraq, ümumilikdə respublikanın emal sənayesində istehsal olunan sənaye məhsullarının həcmi əvvəlki illərlə müqaisədə dəfələrlə azalmışdır.

Respublikada emal sənayesində istehsalın həcmində dəfələrlə azalması cəmiyyətin bazar münasibətlərinə uyğunlaşmasında yaranan çətinliklər, keçmiş SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar ünvanlı əlaqələrin qırılması, iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsindəki çətinliklər, keçidlə əlaqədar yaranan maliyyə qeyri-sabitliyi və s. ilə əlaqədar olmuşdur.

1996-cı ildən respublika iqtisadiyyatında, o cümlədən sənaye istehsalında inkişaf meyilləri başlamışdır. Ölkə sənayesində baş verən geriləmələr emal sənayesində xüsusilə yüksək olmuşdur. Bunun nəticəsində də 2016-cı ildə 1990-cı ilə nisbətən emal sənayesi məhsullarının istehsal həcmi 67,2 faiz bəndi az olmuşdur.

Azərbaycan siyasi cəhətdən müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkə iqtisadiyyatının digər sahələri olduğu kimi sənayedə də ciddi formada zəifləmə baş verdi və bunun nəticəsində son 26 ildə (1990-2016-cı illər) neft sənayesinin ümumi sənaye məhsulunun həcmində payı 15,8 faizdən 62,1 faizə qədər artmışdır. Ölkə sənaye

nayesinin digər sahələrində, xüsusilə də, emal sənayesində məhsul istehsalının həcmi kəskin formada azalmışdır (42).

Cədvəl 1

Sənaye istehsalının sahə strukturu, ümumi yekuna nisbətən, müvafiq illərin faktiki qiymətləri əsasında, faizlə

	1990	1995	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Bütün sənaye	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Mədəncıxarma sənayesi	5,3	19,6	78.9	80.5	78,8	77,2	73	67.0	69.8
Xam neft və təbii qaz hasilatı	4,8	19,4	76.4	78.0	76,2	74,1	69,6	60.3	62.1
Mədəncıxarma sənayesi sahəsinə xidmətlərin göstərilməsi	2.1	2.1	2,2	2,7	3	6.1	7.2
Emal sənayesi	90,1	59,4	15.9	14.3	15,3	16,5	20,2	24.3	22.9
Qida məhsullarının istehsalı	24,6	9,7	1.5	1.5	1,5	1,7	2	2.5	4.3
İçki istehsalı	...	0,3	0.6	0.5	0,5	0,7	0,8	0.8	0.7
Tütün məmulatlarının istehsalı	3,2	0,4	0.08	0.1	0,06	0,04	0,1	0.1	0.14
Toxuculuq sənayesi	14	8,4	0.1	0.2	0,2	0,2	0,2	0.1	0.3
Neft məhsullarının istehsalı	6,9	26,8	8.2	7.4	7,3	7,6	9,5	10.1	8.1
Kimya sənayesi	5,3	3,0	0.45	0.6	0,6	0,6	0,82	1.4	1.2
Rezin və plastmas məmulatların istehsalı	1,5	2,6	0.2	0.2	0,2	0,23	0,2	0.4	0.6
Tikinti materiallarının istehsalı	3,2	1,6	1.7	0.8	1	1,2	1,7	1.8	1.3
Metallurgiya sənayesi	3,7	1,2	0.5	0.6	1,1	0,9	0,9	0.9	1.0
Kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	0,9	0,1	0.2	0.2	0,2	0,3	0,2	0.3	0.3
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	2,4	0,35	0.3	0.5	0,6	0,6	0,5	0.4	0.3
Maşın və avadanlıqların istehsalı	9	2,2	0.6	0.5	0,5	0,8	0,9	0.8	0.5
Avtomobil və qoşquların istehsalı	0,3	0,01	0.01	0.01	0,01	0,02	0,3	0.4	0.5
Mebellərin istehsalı	6,5	0,1	0.2	0.14	0,13	0,14	0,1	0.2	0.2
Maşın və avadanlıqların	...	0,6	0.3	0.3	0,4	0,6	0,9	2.7	2.3

quraşdırılması və təmiri									
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	4,1	19,2	4.6	4.7	5,3	5,6	6	7.7	6.4
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	0,5	1,8	0.6	0.5	0,6	0,7	0,8	1.0	0.9

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin materialları

Ölkədə neft hasilatı sahəsinin iqtisadi inkişafda rolunun artması bu sahəyə iri həcmli xarici investisiya qoyuluşları hesabına baş vermişdir. Neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində ölkənin iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün zəruri investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirmək üçün imkanları artmaqdadır. Belə ki, ölkədə investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin daxili imkanlarını müəyyən edən yığım norması son illərdə ümumi daxili məhsulun artması ilə yanaşı artmışdır. Təhlil göstərir ki, ölkədə neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması iqtisadi inkişafın təmin olunmasında investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar problemlərin tamamilə aradan qaldırılmasına gətirib çıxaracaqdır. Bu baxımdan, ölkənin malik olduğu iqtisadi potensialın reallaşdırılması üçün dövlət tərəfindən aktiv siyasətin həyata keçirilməsi vacibdir. Çünki, hazırda Azərbaycanın iqtisadi imkanlarından tam istifadə olunmur.

1990-2016-cı illər ərzində sənayedə ən çox ciddi gerilmələr yüngül sənayedə baş vermişdir. Belə ki, qeyd edilən dövüdə yüngül sənaye məhsulunun ümumi sənaye məhsulunda xüsusi çəkisi 6,5 faizdən 0,3 faizə qədər azalmışdır.

Cədvəl 2-nin məlumatlarından aydın olur ki, son on il (2006-2016-cı illər) ərzində ölkənin əksər yüngül sənaye müəssisələrində istehsal olunmuş məhsulların həcmində azalma olmuşdur. Belə ki qeyd edilən dövüdə pambıq mahlıcı istehsalı 3,2 dəfə, hazır pambıq parçalar istehsalı 1,7 dəfə, hazır ipək parçalar istehsalı 1,3 dəfə, xalça və xalça məmulatları istehsalı 1346 dəfə azalmışdır (42).

Cədvəl 2

Toxuculuq sənayesi ilə məşğul olan müəssisələrin işinin əsas göstəriciləri

	2006	2008	2010	2013	2016
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı - cəmi	98	101	85	72	66
Sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydə alınmış fərdi sahibkarların sayı, nəfər	91	115	115	119	136
Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, milyon manat	52.9	50.4	29.4	51,2	97.0
Sənaye məhsulunun fiziki həcm indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	76.7	75.5	94.2	76,2	260.9
Ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun ümumi həcmində sahənin payı, faizlə	0.4	0.17	0.1	0,2	0.3
İşləyənlərin orta siyahı sayı, min nəfər	10.5	8.3	5.2	3,8	4.4
Sənayedə məşğul olanların ümumi sayında sahə işçilərinin payı, faizlə	5.3	3.9	2.9	1,9	2.4
Bir işçinin orta aylıq əmək haqqı, manat	74.3	157.7	223.4	254,6	299.4
İlin sonuna əsas fondların mövcudluğu, milyon manat	191.5	252.8	332.1	295,9	393.3
Əsas kapitalla investisiyalar, milyon manat	4.9	2.6	9.8	10,4	-
Sənaye sektoruna yönəldilən investisiyaların ümumi həcmində sahəyə qoyulan investisiyaların payı, faizlə	0.11	0.06	0.23	0,1	-
Əsas məhsul növlərinin natura ifadəsində istehsalı					
Pambıq mahlıçı, min ton	54.8	22.3	11.4	12,1	17.1
Yağsızlaşdırılmış xalis yun, ton	-	-	-	-	-
Hazır pambıq parçalar, min kv.m	3 077	823	1 104	523,1	1782
o cümlədən əmtəlik	...	768	1 104	383	1725
Hazır ipək parçalar, min kv.m	295.7	496.7	735.8	602,4	221.6
o cümlədən əmtəlik	-	-	164.5	12,5	-
Pambıq yataq ağırları, min ədəd	543.5	114.2	125.3	270	1325
Xalça və xalça məmulatları, min kv.m	269.2	20.6	3.3	2	0.2
o cümlədən əmtəlik	269.2	19.6	2.3	2	0.2

Mənbə: Dövlət Statistika komitəsinin materialları

Onuda qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda respublikamızda yüngül sənayenin inkişaf etdirilməsi ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün bunları nəzər alaraq son dövrlərdə ölkəmizdə yüngül sənayenin inkişafına nail olmaq üçün xeyli işlər görülmüşdür. Belə ki, 2009-cu ildə “Şəki ipək” ASC-nin nəzdində yeni baramaaçan sexi, Qax şəhərində istehsalat sahələrində çalışanlar üçün xüsusi geyimlər istehsal edən yeni tikiş sexi, 2010-cu ildə Daşkəsən rayonunda yeni tikiş sexi, Sumqayıt şəhərində “İntertekstil” ASC, 2011-ci ildə Saatlı rayonu ərazisində İplik Fabriki, 2013-cü ildə İsmayılıda tikiş fabriki, “Gilan” Tekstil Parkı, 2014-cü ildə “Bakı Tikiş Evi” ASC, Horadiz Tikiş Fabriki, Gilan Tekstil Parkı

İplik fabriki, Gikan Tekstil Parkı İplik boyama fabriki, Gilan Tekstil Parkı Parça toxuma fabriki, Gilan Tekstil Parkı Parça hörmə fabriki, Gilan Tekstil Parkı Dəsmal Fabriki və 2016-cı ildə isə “Azərxaçça” ASC yaradılıb (41).

Yüngül sənayenin inkişafında daxili bazarın qorunmasının mühüm əhəmiyyəti vardır və bu sahələrin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi hesabına inkişaf etdirilməsi hazırda daha perspektivli hesab edilir. Bu baxımından, bu sahələrin inkişafının stimullaşdırılması məqsədilə dövlət tərəfindən daxili bazarın qorunması tədbirləri ilə yanaşı, güzəştli kredit siyasətinin həyata keçirilməsi məqsəduyğundur.

Ölkənin sənayesində mühüm yerlərdən birini kimya və neft-kimya sənayesi tutur. 1992-ci ildə ölkənin kimya və neft-kimya müəssisələrinin bazasında “Azərkimya” Dövlət şirkəti yaradılmışdır. Bu şirkət özündə 3 elmi tədqiqat institutunu, 18 müəssisəni birləşdirirdi. Ölkə prezidentinin 22 mart 2001-ci il tarixli fərmanı ilə “Azərkimya” Dövlət şirkətinə daxil olan 14 müəssisə və 3 institut özəlləşdirilməyə açıq elan edilmişdir. Hal-hazırda bu şirkətin tərkibində “Sintetik kauçuk” zavodu, “Epilen-propilen” zavodu, “Səthi aktiv maddələr” zavodu və “Üzvi sintez” zavodları fəaliyyət göstərirlər. Ölkədə şin istehsalı, sintetik yuyucu maddələri istehsalı, rezin məmulatları istehsalı ya dayanmış, ya da çox kəskin şəkildə azalmışdır. Azərbaycanın kimya sənayesi kompleksinin mövcud strukturu keçmiş SSRİ-nin sənayesinin tərkib hissəsi kimi yaradılmışdır və bu strukturun xammal təminatının 60 faizdən çoxu keçmiş İttifaqın digər regionlarından gətirilirdi. Eyni zamanda, bu sənayenin məhsullarının istehsal həcmi keçmiş İttifaqın bütün regionlarının tələbatı üzrə müəyyənləşirdi və istehsal olunan məhsulların 70 faizə qədəri respublikadan kənara göndərilirdi. Uzun müddət ərzində formalaşdırılmış bu cür əlaqələrin birdən-birə qırılması və həmin kimya sənaye müəssisələrinin maddi-texniki bazasının və iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsi nəticəsində istehsal potensialının 15-20 faizi həcmində işləyir. Bunun da əsas hissəsi həm nadir istehsal obyektinin olmasına görə, həm də artıq bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyətə uyğunlaşması baxımından ölkənin kimya sənayesi sahəsində mühüm yer tutan EP-300 neft-kimya kompleksinin payına düşür. Bu müəssisənin əsas məhsulu etilen və propilendən ibarətdir.

Son dövrlərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının digər sahələrində olduğu kimi kimya sənayesində də inkişaf prosesi baş verir. Beləki, 2013-cü ildə Azərbaycan Metanol Kompaniyası “Qaradağ Metanol Zavodu”nu tikilmişdir. Metanol bir çox kimya sənaye məhsullarının istehsalında istifadə olunur. Bu baxımdanda Qaradağ Metanol Zavodunu fəaliyyətə başlaması gələcəkdə ölkədə bu müəssisə ilə kooperasiya əlaqəsinə girərək məhsul istehsalını həyata keçirəcək digər kimya sənaye müəssisələrinin yaradılmasını zəruri edəcəkdir.

Fikrimizcə, hazırda neft və qaz hasilatının artırılması və neft-kimya sahəsinin xammal tutumlu olması bu sahənin ölkədə inkişaf perspektivlərinin böyük olduğunu göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, neft-kimya sahəsi xammal tutumlu olmaqla yanaşı, həm də onun inkişaf etdirilməsi üçün iri investisiya qoyuluşları tələb olunur. Ölkə Prezidentinin 2011-ci il 21 dekabr tarixli fərmanına əsasən Sumqayıt şəhərində “Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti yaradılıb. Sənaye parkının səmərəli inkişafı gələcəkdə Azərbaycanın kimya sənayesinə investisiya qoyuluşlarının cəlb edilməsində mühüm əhəmiyyətə malik olacaq.

Hal-hazırda respublikamızda böhran vəziyyətində olan emal sənayesi sahələrindən biri də maşınqayırma sənayesidir. Belə ki, respublikada 1990-cı ilə ümumi sənaye məhsulunun 9,0 faizi maşın və avadanlıqların istehsalının, 2,4 faizi elektrik maşınları və elektrik avadanlıqlarının istehsalı təşkil etdiyi halda bu göstəricilər 2016 – cı ildə müvafiq olaraq 0,5 faiz, 0,3 faiz olmuşdur. Maşınqayırma və metal emalı sahəsində sənayedə çalışanların 1990-cı ildə 21,8 faizi çalışırdısa, bu göstərici 2016-cı ildə 9,2 faizə bərabər olmuşdur (41).

Hazırda ölkənin maşınqayırma sənayesi neft maşınqayırması, elektro-texnika, cihazqayırma və məişət maşınqayırması sənayesi sahələri ilə təmsil olunmaqla 20-dən çox yarım sahəni müəssisəni əhatə edir. Bazar münasibətlərinə keçid prosesində maşınqayırma sahəsində geriləmələr baş vermişdir. Belə ki, vaxtilə özündə 110000 nəfərdən çox fəhlə və mütəxəssisi, 160-a yaxın birlik, zavod, elmi-tədqiqat, layihə-konstruktor və texnoloji təşkilatları birləşdirən və minlərlə çeşiddə məhsul istehsal etmək qabiliyyətinə malik olan maşınqayırma sənayesi hal-hazırda gücünün 8-10 faiz səviyyəsində işləyir. Apardığımız araşdırmalardan məlum olur ki, müasir dövrdə ölkə

maşınqayırma sənayesində istehsal olunan maşınqayırma məhsullarının həm kəmiyyət və həm də keyfiyyətə indiki dövrün tələbləri ilə müqayisədə çox aşağı səviyyədədir. Maşınqayırma müəssisələrinin bir çoxu öz fəaliyyətlərini tamamilə dayandırmış və onların bərpası imkanları məhduddur.

Cədvəl 3

Maşın və avadanlıqlar istehsal edən sənaye müəssisələrin fəaliyyətinin əsas göstəriciləri

	2005	2006	2007	2012	2014	2016
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı - cəmi	58	67	76	57	61	58
dövlət	34	34	38	21	17	17
qeyri-dövlət	24	33	38	36	44	41
Sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydə alınmış fərdi sahibkarların sayı, nəfər	34	46	50	78	68	65
Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, milyon manat	32.8	55.7	81.6	151.5	278.5	154.9
Sənaye məhsulunun fiziki həcm indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	91.7	158.0	156.8	71.7	89.0	83.8
Ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun ümumi həcmində sahənin payı, faizlə	0.4	0.4	0.4	0.5	0.9	0.5
Ölkə sənayesinin qeyri-dövlət sektorunda sahənin qeyri-dövlət sektorunun payı, faizlə	0.1	0.2	0.2	0.11	0.2	0.1
İşləyənlərin orta siyahı sayı, min nəfər	7.3	6.9	7.0	4.5	4.3	3.9
Sənayedə məşğul olanların ümumi sayında sahə işçilərinin payı, faizlə	4.1	3.5	3.4	2.5	2.2	2.0
Bir işçinin orta aylıq əmək haqqı, manat	98.9	117.7	170.3	326.2	366.8	373.5
İlin sonuna əsas fondların mövcudluğu, milyon manat	210.1	210.2	206.5	480,8	708.3	799.6
Əsas kapitalla investisiyalar, milyon manat	3.1	0.5	0.8	-	0.1	10.0
Sənaye sektoruna yönəldilən investisiyaların ümumi həcmində sahəyə qoyulan investisiyaların payı, faizlə	0.08	0.01	0.02	0.002	0.0	0.1

Sənaye məhsulu istehsalçılarının qiymət indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	108.0	102.9	112.1	100.0	100.7	104.6
Əsas məhsul növlərinin natura ifadəsində istehsalı						
Fəvvarə armaturu, ton	213.7	176.0	193.5	148.8	177.8	-
Ştanqlı quyu nasoslari, ədəd	7 083	5 678	6 499	5790	5653	3276
Mancanaq dəzgahları, ədəd	141	799	586	628	110	35
Manifold blokları, ton	27.6	130.9	44.7	4.4	-	1000
Tullantılara qarşı avadanlıq, ədəd	30	27	18	-	-	-
Məişət kondisionerləri, ədəd	1 114	1 585	762	5726	1275	-
Məişət soyuducuları, ədəd	13 430	15 105	8 934	5165	3690	-
Quyuüstü avadanlıq, ədəd	646	89	615	-	-	-
Traktorlar, ədəd	-	-	420	619	1265	1034

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin materialları

Respublikanın maşınqayırma sənayesində məişət maşınqayırması sənayesi də əhəmiyyətli rol oynayır. Azərbaycanda bu sahə “Çinar” İstehsalat Birliyi, Bakı “Elektroştamp” zavodu, Bakı “Məişətmaşın” zavodu, “Bakmil” müştərək müəssisəsi ilə təmsil olunurlar. İstehsal gücü 400 min ədəd pəncərə tipli məişət kondisioneri olan Bakı məişət kondisionerləri zavodu 2015-ci ildə 180 ədəd kondisioner istehsal etmişdir. Eyni zamanda, istehsal edilmiş məişət soyuducularının sayı çətdirilmiş gücdən 6 dəfə az olmuşdur. Fikrimizcə, bu sahələrin inkişafını məhdudlaşdıran amillərə texnoloji gerilik və satış bazarlarında yüksək rəqabət səviyyəsini aid etmək olar. Məsələn, Bakı məişət kondisionerlərinin və soyuducularının əsas alıcıları olan MDB ölkələrinin bazarlarında xarici ölkə istehsalçıları tərəfindən daha yüksək məhsuldarlığa və funksional üstünlüklərə malik olan məişət kondisionerləri təklif edilir ki, bu məhsullar Azərbaycanın müvafiq məhsulları ilə müqayisədə əsaslı üstünlüklərə malikdir. Buna görə də, yerli soyuducu və kondisionerlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün bu məhsulların istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrdə istehsalın texniki iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsi vacibdir.

Azərbaycanın maşınqayırma sənayesi cihazqayırma sənaye müəssisələri ilə də təmsil olunur. Belə müəssisələrdən biri Bakı elektron-hesablama maşınları zavodudur. Əvvəllər zavod elektron-hesablama kompleksi avadanlığı, terminallar və

sair məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Lakin bu məhsulların əsas alıcıları olan keçmiş sosialist ölkələri ilə əlaqələr qırıldığından bu məhsulları reallaşdırmaq mümkün olmamışdır. Buna görə də zavod 1993-94-cü illərdə qara-ağ televizorlar, proqram qəbulediciləri, ağac emal edən dəzgahlar, beynəlxalq danışıq məhdudlaşdırıcıları istehsal edilmiş, 1995-ci ildən isə kassa aparatları istehsal edilir. 1996-cı ildən müəssisə Türkiyənin “İNTER” firması ilə birgə kassa aparatı istehsalı ilə məşğul olur. Hazırda burada detalların 60 faizi özündə istehsal edilməklə məhsul buraxılır.

Azərbaycanda metallurgiyanın müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün kifayət qədər əlverişli təbii-iqtisadi şəraitin olması burada qara və əlvan metallurgiya sənaye müəssisələrinin inkişafını şərtləndirir. Respublikanın qara metal, boru istehsalı və qara metalların təkrar emalı üçün mədən xammalının çıxarılması və saflaşdırılması prosesini əhatə edən Sumqayıt boru-prokat zavodu (“Azərboru” SC), Daşkəsən Dağ-Mədən Kombinatı, Bakı STEEL COMPANY, “Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksi” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti ilə təmsil olunur. Azərbaycanın qara metallurgiya sənayesi keçmiş İttifaq dövründə Zaqafqaziya regionunun qara metallurgiyasının tam tsiklinin başlanğıc və bir də son mərhələsi kimi yaranmışdır. Belə ki, Daşkəsəndəki filiz ehtiyatları əsasında dəmir filizi konsentratı istehsal edilib Gürcüstandakı Rustavi metallurgiya zavoduna göndərilirdi. Burada isə bəzi məhsullar istehsal edilib Sumqayıt boru-prokat zavoduna müxtəlif təyinatlı borular istehsal etmək üçün göndərilirdi. Öz növbəsində bu məhsullar da Keçmiş SSRİ-nin digər regionlarına göndərilirdi. İttifaqın dağılması ilə əlaqədar bu cür formalaşmış istehsal-kooperasiya əlaqələrinin qırılması, Azərbaycanda qara metallurgiya sənayesi məhsullarının istehsalının kəskin şəkildə azalmasına səbəb olmuşdur. Fikrimizcə, ölkədə qara metalurgiyanın inkişaf etdirilməsi məqsədilə Daşkəsən dəmir filizi yatağından çıxarılan dəmir filizi əsasında metalurgiya zavodunun tikilməsi, bu zavodun məhsulunun isə “Azərboru” Səhmdar Cəmiyyətində boru istehsalında istifadə edilməsi ilə ölkədə tam tsikli metalurgiya sahəsi yaratmaq mümkündür. Hazırda, nəqliyyat xərclərinin artması ilə və avadanlıqların

köhnəlməsi ilə əlaqədar “Azərboru“ Səhmdar Cəmiyyətində boru istehsalının səmərəliliyi aşağıdır.

Ölkədə bu sahədə mövcud olan potensialdan səmərəli istifadə etmək, qara metallurgiya sənayesinin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması baxımından ölkə başçısının 23 aprel 2013 tarixli sərəncamı ilə səhm nəzarət paketi tamamilə dövlətə məxsus olan “Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksi” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmışdır və “Daşkəsən Filizsaflaşdırma” ASC-də bu kompleksin tərkibinə daxil edilmişdir.

Azərbaycanın əlvan metallurgiya sənayesi alüminium istehsalı, xammalın çıxarılması və saflaşdırılması, giltorpaq və flüoridlərdən alüminium istehsalını əhatə edən Zəylik alünit mədən idarəsi, Gəncə “Giltorpaq” İB və Sumqayıt “Əlvanmetal” İB müəssisələrini özündə birləşdirən “Azəralüminium” SC ilə təmsil olunur. Son illərdə bu sahədə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində əlvan metallurgiya sahəsində irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Bununla belə, ölkədə böyük ehtiyatlara malik olan alunit yatağından istifadə edilmir. Bu yataqdan istifadə alminium istehsalını artırmaqla, Daşkəsən rayonunda məşğulluğun artmasını da təmin edərdi. Hazırda alunitdən istifadə edilməsini məhdudlaşdıran əsas amillərdən biri onun emalından yaranan əlavə məhsullarını satışı və sonrakı emalı ilə əlaqədardır. Buna görə də alunit emalına kompleks yanaşma tələb olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə sənayesinin 1990-cı ildə 27,8 faizini təşkil edən yeyinti sənayesində istehsalın həcmi ciddi şəkildə azalmışdır. Belə ki, 2016-cı ildə bu göstərici 5,0 faizə bərabər olmuşdur.

Yeyinti sənayesi məhsullarının istehsalı istehlak bazarına daha yaxın olması ilə xarakterizə olunduğundan, respublikada yaradılmış yeyinti sənayesi müəssisələrinin istehsal etdiyi məhsullar əsasən idxalı əvəz edir. Beləki, son illərdə ölkədə yaradılmış "Teksun yağ sənaye" (bitki yağı), “Baku Coka-cola bottlers ltd“ və "Pepsi-kola" (alkoqolsuz içkilər), "BM-SUN" (qablaşdırılmış çay), "Azəri-Kastel" (pivə), "European-Toboco" (popiros və siqaretlər), "Dad" və "Bərəkət" (üzlü süd məhsulları), "Qafqaz" konserv zavodu, “Şəkər” zavodu və s. yeyinti sənayesi müəssisələri əsasən daxili bazarın tələbatının ödəməyə yönəlmişlər.

Kənd təsərrüfatı məhsulunun böyük hissəsini istehlak edən yeyinti sənayesində məhsul istehsalının (tütün məmulatları istehsalı istisna olmaqla) 2016-cı ildə 1990-cı ilə nisbətən azalması kənd təsərrüfatının inkişafına ciddi şəkildə mənfi təsir göstərmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatının inkişafı istehlak bazarının inkişafından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu baxımdan, ölkədə kənd təsərrüfatının inkişaf etməməsi deyil, məhz yeyinti sənayesinin zəif inkişafı kənd təsərrüfatının inkişafına mənfi təsir göstərir.

Qeyd edək ki, Respublikada qida məhsullarının xarakterik xüsusiyyəti istehsalın mərkəzləşməsidir ki, bu da sənayenin inkişaf etdirilməsi üçün əsas istiqamət kimi fasiləsiz texnoloji proseslərdən istifadə etməklə, mexanikləşdirilmiş axın xətləri ilə təchiz edilmiş iri və orta qida məhsulları müəssisələrinin tikintisi olmuşdur. Bu az əmək sərf etməklə istehsalı mexanikləşdirməyə imkan vermişdir.

Cədvəl 4

Qida sənaye məhsullarının ən mühüm növlərinin natura ifadəsində istehsalı

	2005	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ət - cəmi, min ton	130.7	237.1	246.6	253.4	272.8	273.8	278.1	285.0	288.8
mal əti	65.4	102.5	110.0	115.2	117.2	117.7	119.2	126.2	127.6
qoyun əti	42.0	66.8	71.3	69.3	69.9	70.4	68.2	70.3	74.6
donuz əti	1.2	0.8	0.8	0.7	0.7	0.7	0.7	0.7	0.5
quş əti	22.0	67.0	64.5	68.7	85.0	85.0	90.0	87.8	86.1
Kolbasa məmulatları, ton	1 914	2 203	2 123	2 361	4029	6030	6637	4970	13300
Yağlılıq dərəcəsi 1-3% olan süd, min ton	494.0	617.2	812.8	813.5	820.0	830.2	840.1	857.4	880.5
Yağlılıq dərəcəsi 6-29% olan süd, ton	1 608	4 111	4 230	4 357	4460	4559	4671	5132	6296
Pendir və kəsmik, ton	33 451	42 490	43340	44 293	45142	47316	48046	48494	49434
Kərə yağı, ton	14 236	20 739	20926	21 093	21800	21900	23400	23900	25600
Yeməli balıq məhsulları (balıq konservləri daxil olmaqla), min ton	3.5	1.3	0.9	0.6	0.2	0.2	0.3	0.7	0.9
ondan nərə kürüsü, ton	9.5	0.6	0.3	0.1	0.0	0	0.1	0.1	0.1
Konservləşdirilmiş tərəvəz və meyvələr, min ton	23.2	129.7	137.1	149.6	147.3	153.3	159.1	147.9	156.5
o cümlədən əmtəlik	...	41.5	49.0	61.5	57.3	61.7	44.2	51.1	50.3
Makaron məmulatları, ton	3 460	12927	13030	10 722	11000	7200	9300	9200	8400
Bitki yağları, min ton	64.1	70.9	88.7	80.0	99.8	100.2	106.9	106.7	82.3
o cümlədən:									

saflaşdırılmış pambıq yağı	5.6	2.5	1.2	1.6	2.5	1.9	1.7	1.8	1.1
günəbaxan və saflor yağları	8.8	20.8	26.3	22.3	31.4	31.5	33.5	33.7	35.8
digər yağlar	49.7	47.6	61.2	56.1	65.9	66.8	71.7	71.2	45.4
Marqarin, ton	17 823	15 536	20 224	21 764	23061	24505	24770	24925	47594
Qənnadı məmulatları, min ton	42.9	40.0	43.5	45.7	46.9	47.7	50.1	55.9	59.5
Qənd - rafinad, min ton	3.6	316,3	335,5	334,7	355,7	423,1	410,6	335,6	418,7
Un, min ton	1 374	1 320	1 320	1 328	1381	1438	1476	1507	1582
Çörək və çörək-bulka məmulatları, min ton	985.5	1 194	1 162	1 166	1 169	1 181	1 186	1 198	1 210
o cümlədən əmtəlik	693.5	728.8	730.0	732.4	734.4	741,8	745.6	754.8	762.0
Təbii çay, ton	7 477	10 727	10 896	10 950	10700	7500	8000	6200	9400
Yodlaşdırılmış duz, ton	4 235	3 853	8 496	17 808	25025	27456	32037	36327	60627

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin materialları

Cədvəl 4-dən aydın olur ki, son 11 il ərzində əsas qida məhsullarından ətin istehsalı 2,2 dəfə, kolbasa məmulatlarının istehsalı 6,9 dəfə, kərə yağının istehsalı 1,8 dəfə, pendir və kəsmik istehsalı 1,5 dəfə, marqarin istehsalı 2,7 dəfə, qənd – rafinad istehsalı 116,3dəfə, un istehsalı 1,2 dəfə, çörək və çörək-bulka məmulatlarının istehsalı 1,2 dəfə, təbii çay istehsalı 1,3 dəfə, yodlaşdırılmış duz istehsalı 14,3 dəfə artmışdır.

Qida məhsullarının istehsal gücləri əhalinin məskunlaşma coğrafiyasını ifadə edir, həmçinin onun şəhərlərdə və əhalinin məskunlaşdığı məntəqələrdə mərkəzləşməsinə uyğun gəlir. Bununla yanaşı əhalinin məskunlaşdığı iri məntəqələr daxilində qida məhsulları müəssisələri qeyri-rasional yerləşmişdir. Böyük gücləri, dar ixtisaslaşmış müəssisələrin olması qida məhsullarının qeyri-rasional daşınmasına gətirib çıxarır. Vaxtında hazırlanmış və istehlakçılara təzə və müxtəlif qida məhsullarının qısa məsafəyə çatdırılması tələbi, bazarın xüsusi çəkisinin artmasına səbəb olmuşdur ki, hal hazırda kiçik qida məhsulları müəssisələrinin sayı 1000 – dən artıqdır. Onların meydana gəlməsi məhsullar bazarında rəqabəti gücləndirmişdir. Azərbaycan Respublikasının qida məhsulları sənayesi müəssisələrində istehsal olunan məhsullarının dinamikası onun dayanmadan artdığını göstərir. Qida məhsulları müəssisələrinin bir hissəsinin bazar şəraitinə və rəqabətə alışması ilə əlaqədardır ki, bu çevik qiymət səviyyəsini, yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalını təmin edən diversifikasiyanın aparılmasında öz əksini tapmışdır. Bu isə qida məhsulları müəssisələrinin əsas məh-

sullarının bazarda satışının rəqabətliliyinin güclənməsi ilə əlaqədardır. Qida məhsulları müəssisələri buraxdıqları məhsulun çeşidini artırmaq və onun quruluşunu dəyişməklə satış bazarını genişləndirirlər və istehsal həcmi artırır. Qida məhsullarını bazarının xarakterik xüsusiyyəti, istehsalçıların dar regional rəqabətidir. Belə ki, qida məhsulları müəssisələrinin məhsulunun satışını onun istehsalından çətdirilmə radiusu 100 km olan rayonda reallaşdırmaq daha sərfəlidir. Müəyyən edilmişdir ki, qida məhsulları sənayesinin mövcud istehsal güclərindən aşağı səviyyədə istifadə edilir.

Əsas fondların aşınma səviyyəsinin yüksək olduğu, bəzi qida məhsulları müəssisələrində bu göstəricinin 80%-ə çatdığı göstərilir. Bu sahənin əsas fondlarının yenilənmə əmsali orta hesabla 37% təşkil edir. Qida məhsulları müəssisələri 700 addan artıq geniş çeşidli məhsul istehsal edir. Lakin ümumi məhsul istehsalının 95%, 100-140 adda qida məhsullarınının payına düşür. Bakı şəhərinin qida məhsulları sənayesi müəssisələrinin məhsulları bazarını sağlam rəqabət bazarına aid etmək olar ki, burada inhisarçı və xalis rəqabətin əlamətləri özünü biruzə verir. Bazarın əsas iştirakçılarının tərkibi stabildir və onlar bazarda öz paylarını saxlayırlar. Bazarda rəqabətin intensivliyinə təsir edən ən vacib amil bazarın rentabellik səviyyəsidir.

Cədvəlin məlumatlarından aydın olur ki, 2005-2016-cı illər ərzində əsas qida məhsulları sənayesinin əsas göstəricilərində pozitiv xeyli miqdarda artım olmuşdur. Belə ki, qida məhsulları sənayesi istehsalının indekslərində, qida sənayesi məhsulunun həcmində, əsas kapitalla yönəldilən investisiyalarda il bə il artım müşahidə olmuşdur. Bundan başqa fondla silahlanmada, sahə strukturunda, müəssisələrinin sayında nubi azalmalara rast gəlinir ki, bu da bu sahədə rəqabətin güclənməsilə bağlıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, 2005-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında qida məhsulları sənayesi müəssisələrinin sayı 534-dən 391-ə qədər azalmışdır ki, bunun da əsas səbəbi onların zərərlə işləməsi olmuşdur. Müəssisələrin zərərlə işləməsinin səbəbi kimi bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın inkişaf strategiyasının düzgün işlənilməsi hazırlanmaması olmuşdur.

Qida məhsulları müəssisələrinin istehsal etdikləri məhsullarının çeşidinə regionların xüsusiyyətləri, iqlim şəraiti, əhalinin demoqrafik vəziyyəti, şəhər və kənd əhalisinin nisbəti kifayət qədər təsir edir.

Qida məhsulları sənayesinin ən önəmli problemi xammal kifayət qədər olmamasıdır. Qida məhsulları sənayesində istifadə olunan xammal 60 faizdən çoxu aşağı keyfiyyətlidir. Xammalın bir hissəsi ekoloji cəhətdən əlverişsiz zonalarda yetişdirilir ki, bu da məhsulun mikrobioloji vəziyyətini pisləşdirir.

2.2. Hökumətin iqtisadi modernləşdirmə siyasəti və sənayedə modernləşdirmə prosesinin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Dissertasiya işinin əvvəlində qeyd edildiyi kimi, mütəqillik əldə etmiş respublikamızda normal bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması üçün lazımı qanunvericilik bazası formalaşdırılmışdır. Bundan sonra ölkəmiz qarşısında duran əsas məsələlərdən biri beynəlxalq çağırışlara cavab verə bilən innovasiya yönümlü və rəqabət qabiliyyətli çox şaxəli milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən məlum olur ki, bu cür iqtisadiyyatın formalaşdırılması digər şərtlərlə yanaşı, hökumətin həyata keçirdiyi modernləşdirmə siyasəti ilə mümkün olur. Dünya təcrübəsində iqtisadi modernizasiya sahəsində siyasəti “şaquli” və “üfüqi” siyasət kimi təsnif edilir. Şaquli yaxud ənənəvi modernizasiya siyasəti bir qayda olaraq iqtisadiyyatın mövcud sektor və sahələrinə yönəldilir. Bu siyasət üçün xarakterik olan cizgilər aşağıdakılardır:

- Siyasətin aparıcı oyunçuları kimi hökumət iri özəl biznes subyektlərinə, iri dövlət şirkətlərinə və holdinqlərə üstünlük verir;
- Əsas siyasətin alətləri kimi dövlətin investisiya, büdcə subsidiyaları, vergi güzəştləri, xarici rəqibdən qorunmağa yönəlik müdafiə vasitələrinin tətbiqi formasında dəstəyindən, sahə və məqsədli büdcə proqramlarından istifadə olunur;

- İnstitutların zəif olduğu şəraitdə bu siyasət müvəfəqiyyət gətirmir, məmurlara sərbəst qərar qəbulu üçün əlverişli şərait yaradır, bu isə bir çox hallarda resursların qeyri-effektiv istifadəsilə şərtlənir;

- Şaquli siyasət orta müddətli dövrdə diversifikasiyanı təmin edir.

Üfüqi, yaxud müasir modernizasiya siyasəti isə iqtisadiyyatın yeni və kreativ (yaradıcı) sektorlarının formalaşdırılmasını hədəfə alır. Üfüqi modernizasiya siyasətinin əsas xarakterik xüsusiyyətləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- Bu siyasətin hərəkətverici qüvvəsi kiçik və orta sahibkarlardır;

- Əsas siyasət aləti kimi innovasiyaların stimullaşdırılması, elmi-texnoloji potensiala əsaslanan klasterlərin dəstəklənməsi seçilir;

- Bu siyasət nəinki konkret müəssisələrə, hətta konkret sektorlara belə fərq qoymadan insan kapitalının və infrastrukturun inkişafına, mülkiyyət hüquqlarının qorunmasına, bütün bazar agentlərinin müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirməsi üçün mexanizmlərin işlənməsinə ünvanlanır;

- Üfüqi siyasət uzun müddətli dövrdə iqtisadiyyatın modernləşməsinə və şaxələnməsinə təmin edir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, əsasən hökumətin modernizasiya siyasəti, bu siyasəti reallaşdırmaq üçün hazırlanan qərar və mexanizmlər ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafına yönəlik inkişaf strategiyalarında, o strategiyaların həyata keçirilməsi üçün tətbiq sahə və regional inkişaf proqramlarında əks etdirilir.

Azərbaycan hökuməti də böyük neft pullarının daxil olmağa başladığı 2000-ci illərin ortalarından etibarən ölkədə iqtisadi modernizasiya prosesinin həyata keçirilməsi üçün çoxlu sayda qanunlar, sərəncamlar və proqramlar hazırlayıb. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bilavasitə iqtisadi modernizasiyanı hədəfləyən 17-dək qanun, 30-dan çox fərman və sərəncam, habelə 20-dən çox proqram mövcuddur. Bu qanunlardan çoxu, ölkədə iqtisadi modernləşdirmənin həyata keçirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Aparığımız araşdırmalardan məlum olur ki, ölkəmizdə hökumətin həyata keçirdiyi modernizasiya siyasəti aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Ölkəmizdə hökumətin reallaşdırdığı modernizasiya siyasətinin ən başlıca xüsusiyyəti ümumi iqtisadi səviyyədə diversifikasiyanı təmin etməklə ölkəni ixalatçı ölkədən ixracatçı ölkəyə çevirməyə yönəlik olmasıdır;

2. Modernizasiya siyasətinin başqa bir xüsusiyyəti ölkənin regionlarının hər tərəfli inkişafı və şəhərlə kənd arasında fərqlərin azalmasına yönəlik olmasıdır;

4. Ölkəmizdə modernizasiya siyasətinin digər xüsusiyyəti bütün növ infrastruktur (bazar, istehsal, sosial, ekoloji və inistitutsional) növlərinin inkişafına şəraitin yaradılmasıdır;

5. Ölkəmizdə həyata keçirilən modernizasiya siyasətinin ölkədə insan kapitalının inkişafına yönəlik olmasıdır;

6. Ölkə iqtisadiyyatında sahə və ərazi strukturunda mövcud olan birtərəfliliklərin aradan qaldırmasına yönəlik olmasıdır;

7. Bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatının və onun ayrı-ayrı sahələrinin innovativ inkişafı üçün zəruri olan şəraitin yaradılmasına yönəlik olmasıdır;

8. Azərbaycanda həyata keçirilən modernizasiya siyasəti qeyd olunan xüsusiyyətlərlə yanaşı ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə şərait yaradır.

9. Bütün qeyd olunan xüsusiyyətlərin təsiri nəticəsində ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətli səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlik olmasıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkə iqtisadiyyatında və onunu aparıcı sahəsi olan sənayedə modernləşdirilmə prosesinin həyata keçirilməsi üçün xeyli işlər görülmüşdür, bunun nəticəsi olaraq əvvəlki dövrlərlə müqayisədə son dövrlərdə ölkə sənayesi xeyli inkişaf etmişdir. Beləki, 2016-cı ildə ölkədə istehsal olunan ÜDM-un 53,4 faizi sənayenin payına düşür. Bununla yanaşı sənaye sektoruna üzrə makro iqtisadi göstəricilərin hamsında artım olmuşdur. Bunu aşağıdakı cədvəlin məlumatlarında təsdiq edir.

Sənaye sektoru üzrə əsas makro iqtisadi göstəricilər

	2005	2010	2011	2013	2014	2015	2016
Əlavə dəyər, cari qiymətlərlə, milyon manat	6 190	21 942	28 011	26 442	24 169	17 912	22 447
Ümumi mənfəət, cari qiymətlərlə, milyon manat	5 340	20 743	26 602	24 440	22 215	15 803	19 798
Xalis mənfəət, cari qiymətlərlə, milyon manat	4 877	20 008	25 784	23 554	21 140	14 318	17 942
Muzdlu işçilərin orta illik sayı, min nəfər	193.2	181.8	176,7	197.2	197.2	187.1	186.1
Orta aylıq nominal əmək haqqı, manat	196.9	451.8	518,6	630.8	694.8	809.3	927.6
Əsas fondlar (ilin axırına), milyon manat	18 225	37 165	41 952	53 529	61 809	71 979	84 744
Əsas kapitalla investisiyalar, milyon manat	4 176	4 276	5 370	7 500	7 640	8 500	9 950

Mənbə: Dövlət Statistika komitəsi

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi son 11 il ərzində ölkə sənayesində yaradılmış əlavə dəyər təqribən 3,6 dəfə, ümumi mənfəət təqribən 3,7 dəfə, orta aylıq nominal əmək haqqı təqribən 4,7 dəfə, əsas fondların dəyəri isə təqribən 4,6 dəfə artmışdır.

Şübhəsiz ki, ölkə sənayesində modernləşdirmə prosesi ilk öncə bu sektorda çox mülkiyyətçiliyin yaradılması ilə başlamışdır. Bu istiqamətdə həyata keçirilən islahatların mühüm istiqamətlərdən biri dövlət mülkiyyətində olan sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsidir. Respublikamızda ilk dəfə olaraq “Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı” qəbul edildikdən sonra özəlləşdirmə prosesinə başlanılmışdır.

Cədvəl 6

Özəlləşdirilmiş kiçik dövlət müəssisə və obyektlərinin illər və sahələr üzrə bölgüsü(ədəd)

Sahələr	1996	2000	2001	2007	2010	2011	2012	2015	Cəmi
Məişət xidməti	5027	120	223	121	24	18	23	32	10714
Ticarət və iaşə	386	203	386	207	53	35	43	24	4907
Yanacaq doldurma məntəqələri	182	36	36	29	5	4	7	1	663

(YDM)									
Çörək mağazaları	302	-	3	1	-	1	-	1	390
Çörək bişirmə müəssisələri və avadanlıq	6	2	2	4	-	4	4	1	253
Sənaye müəssisələri və avadanlıqlar	1	34	54	22	3	3	2	1	992
Tikinti müəssisələri	2	26	41	26	7	4	6	4	603
Tikintisi başa çatdırılmamış obyektlər	5	17	20	48	18	12	23	15	563
İcarəyə verilmiş və istifadəsiz qeyri-yaşayış sahələri	-	491	858	1167	484	496	432	419	12842
Digər sahələr üzrə	8	27	12	34	15	9	40	12	432
Aptek	-	36	62	11	4	2	-	2	392
Nəqliyyat vasitələri	384	698	512	362	153	308	263	-	13818
Səhiyyə müəssisələri	-	-	-	16	1	-	4	-	31
Kinoteatrlar	-	-	-	37	-	1	9	2	77
Uşaq bağçaları	-	-	-	63	-	-	2	-	82
Yekun	6303	1690	2209	2148	767	897	858	514	46759

Mənbə: Cədvəl Dövlət əmlakının idarə edilməsi Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl 6-nın məlumatlarından göründüyü kimi, 2016-cı ilin əvvəlinə kiçik özəlləşdirmə mərhələsində 46759 kiçik dövlət müəssisəsi, obyekt və avadanlıq özəlləşdirilib. Bunların 29,6 faizi nəqliyyat vasitələri, 27,5 faizi icarəyə verilmiş və istifadəsiz qeyri-yaşayış sahələri, 22,9 faiz məişət xidməti obyekt, 10,5 faiz ticarət və iaşə obyekt, 2,1 faiz sənaye müəssisələri və avadanlıqlar və s. obyektlər təşkil etmişdir.

Onuda qeyd etmək lazımdır ki, ölkə başçısının müvafiq sərəncamına əsasən ölkədə orta və iri ölçülü sənaye müəssisələri özəlləşdirilməmişdən əvvəl onlar səhmdar cəmiyyətinə çevrilir və sonra özəlləşdirilir.

İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında səhmdar cəmiyyətləri əhəmiyyətli rol oynayırlar. Məsələn, ABŞ-da təqribən 19 milyon müəssisədən 70 faizə qədəri fərdi, 10 faizi şərikli, 20 faizi isə səhmdar cəmiyyətlərdir. Lakin ABŞ iqtisadiyyatında məhz səhmdar cəmiyyətlər hegemon rol oynayırlar. Belə ki, emalədi sənaye sahəsində istehsal olunan məhsulun 90 faizi onların payına düşür. 500 iri səhmdar cəmiyyəti isə ümumi milli məhsulun 40 faizindən çoxunu istehsal edir.

Respublikamızda 1996-2015-ci illər ərzində 1604 orta və iri dövlət müəssisəsi səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilmişdir. Qeyd edilən dövrdə səhmdar cəmiyyətləri

yətə çevirilmiş müəssisələrin 21,5 faizi sənaye müəssisələri olmuşdur. Bunu aşağıdakı cədvəlin məlumatlarından da görmək olar.

Cədvəl 7

Dövlət müəssisələri bazasında yaradılmış səhmdar cəmiyyətlərinin illər və sahələr üzrə bölgüsü

Sahələr								
İllər	Aqrar	Sənaye	Xidmət	Tikinti	Ticarət	Nəqliyyat	Səhiyyə	Cəmi
1996	-	2	-	-	-	-	-	2
1997	211	72	94	19	34	26	0	456
1998	103	68	69	94	47	112	114	507
1999	34	15	3	18	5	13	3	91
2000	8	27	7	34	6	16	-	98
2001	36	101	28	33	5	3	-	206
2002	19	21	16	12	-	17	1	86
2003	5	12	5	8	-	6	-	36
2004	-	9	-	1	-	-	-	10
2005	3	2	1	1	-	1	-	8
2006	2	5	3	1	-	1	-	12
2007	7	4	7	20	2	1	2	43
2008	2	1	1	5	-	1	-	10
2009	-	1	-	4	-	-	-	5
2010	2	2	1	2	-	-	-	7
2011	-	3	3	4	-	-	-	10
2012	-	-	1	6	-	-	-	7
2013	-	-	1	3	-	1	-	5
2014	2	-	1	-	1	-	-	4
2015	-	-	-	1	-	-	-	1
Yekun	434	345	241	266	100	198	20	1604

Mənbə: Cədvəl Dövlət əmlakının idarə edilməsi Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Respublikamızda sənaye sektorunda çevrilmə nəticəsində yaradılmış səhmdar cəmiyyətlərin müasir fəaliyyəti heçdə qənaətbəxş səviyyədə deyildir. Bunun da başlıca səbəbi həmin təsərrüfat subyektlərinin maddi-texniki bazasının zəruri səviyyədə olmamasıdır.

Ölkədə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və özəl bölmənin inkişaf etdirilməsi iqtisadiyyatın mülkiyyət formasına görə strukturunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, aparılan statistik tədqiqatlar göstərir ki, 2016-cı ildə ölkədə ÜDM-in 82 faiz özəl sektorun payına düşür. 2016-cı ildə özəl bölmənin sənaye istehsalında payı 80,4 faiz olmuşdur.

Cədvəl 8

Sənaye istehsalının mülkiyyət formalarına görə strukturu, yekuna nisbətən, faizlə

	1997	2012	2013	2014	2015	2016
Sənaye üzrə, cəmi	100	100	100	100	100	100.0
dövlət sektoru	74,9	19,9	18,9	21.0	23.6	19.6
qeyri-dövlət sektoru	25,1	80,1	81,1	79.0	76.4	80.4
Mədənçıxarma sənayesi	100	100	100	100	100	100
dövlət sektoru	97,2	8,4	6	5.9	6.9	5.1
qeyri-dövlət sektoru	2,8	91,6	94	94.1	93.1	94.9
Xam neft və təbii qaz hasilatı	100	100	100	100	100	100.0
dövlət sektoru	97,3	7,4	4,7	4.9	6.0	4.6
qeyri-dövlət sektoru	2,7	92,6	95,3	95.1	94.0	95.4
Emal sənayesi	100	100	100	100	100	100
dövlət sektoru	61,4	40,9	41,4	43.0	38.5	35.1
qeyri-dövlət sektoru	29,1	59,1	58,6	57.0	61.5	64.9
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	100	100	100	100	100	100
dövlət sektoru	100	98,9	99,8	99.8	99.8	99.6
qeyri-dövlət sektoru	-	1,1	0,2	0.2	0.2	0.4

Mənbə: Dövlət Statistika komitəsinin materialları

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi ölkə sənayesinin digər sahələrindən fərqli olaraq emal sənayesində dövlətin payı xeyli şoxdur. Bunu nəzərə alaraq emal sənayesində özəlləşdirmə prosesi gücləndirilməlidir.

İqtisadçı alimlərin yanaşmalarına görə modernizasiya prosesini innovativ inkişaf olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Çünki modernləşmə özlüyündə yeniliklərin – innovasiyaların tətbiqini ehtiva edir (16, s.83). Şübhəsiz ki, sənayenin modernləşdirilməsi səviyyəsini müəyyən edən göstəricilərdən biri də ölkə sənayesində innovasiya fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsidir.

Müasir bazar iqtisadiyyatının təsərrüfat subyektlərindən və o cümlədən sənaye müəssisələrindən əsas tələbi onların innovativ olmasıdır. Sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyəti, bazara yeni məhsullar təqdim etməsi, istehlakçıların gələcək zövqlərinin formalaşdırılmasında iştirakı rəqabət mübarizəsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malik olur. Elmi-texniki tərəqqi texnika və texnologiyanın təkmilləşdirilməsini, istehsalın idarə edilməsinin və təşkilinin yaxşılaşdırılmasını, xammal və materialların keyfiyyətinin yüksəldilməsini, yeni material və enerji növlərinin yaradılmasını özündə birləşdirməklə, ölkədə sənayenin rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasının əsas mənbəyidir. Azərbaycanda “təhsil-elm-istehsal”ın inteqrasiyası zəif inkişaf etmişdir. Bu səbəbdən, ölkə sənayesində əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və təkmilləşdirilmiş sənaye məhsulunun həcmi çox az olmuşdur.

Cədvəl 9

Yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə innovasiya məhsulunun həcmi, min manat

	Əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və ya yeni tətbiq olmuş məhsul				Təkmilləşdirilmiş məhsul			
	2007	2011	2015	2016	2007	2011	2015	2016
Sənaye - cəmi	826.3	13 163	929.7	35 747	399.4	14 403	589.7	540.9
Mədəncixarma sənayesi	208.5	2 073	-	129.6	-	10 430	-	-
Emal sənayesi	617.8	11 090	929.7	35 617	399.4	3 973	589.7	540.9
qida məhsullarının istehsalı				402.5				-
içki istehsalı	-	3 500	758	41.5	-	-	...	-
toxuculuq sənayesi	-	-	...	12844	-	-	...	-
geyim istehsalı				5213				-
dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı				48.0				-
neft məhsullarının istehsalı	-	103.3	-	3.2	...	-
kimya sənayesi	-	-	13.4	522.4	-	1 969	...	-
rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı	-	-	-	171.3				-
tikinti materiallarının istehsalı	-	-	-	6586				-
metallurgiya sənayesi	-	-		500				-

maşın və avadanlıqlardan başqa hazır metal məmulatlarının istehsalı	-	-	9113	-	-	...	-
kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	262.5	5 681	1 044	...	-
elektrik avadanlıqlarının istehsalı	-	13.5	-	-	...	-
maşın və avadanlıqların istehsalı	75.6	-	158.3	174.9	399.4	105.9	430.0	524.8
maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	279.7	1 295	-	-	32.2	16.1

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəlin məlumatlarından görünüyü kimi, 2016-cı ildə ölkə sənayesində istehsal olunmuş innovasiya məhsulu ümumilikdə sənaye məhsulunun 0,1 faizini təşkil edir.

Apardığımız araşdırmalardan məlum olur ki, son illərdə emal sənayesinin yenidənqurulması ilə əlaqədar məhsul və proses innovasiyalarına əhəmiyyətli həcmdə vəsait sərf edilməmişdir. Belə ki, 2016-cı ildə ölkə sənayesi üzrə innovasiyaya cəmi 27,9 milyon manat xərc çəkilmişdir ki, bunun da 76,3 faizi məhsul innovasiyasına sərf edilmişdir. Sənaye müəssisələrində istehsalın kəskin şəkildə azaldığı bir şəraitdə onların nəzdindəki elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor bölmələrinin fəaliyyətlərinin maliyyələşdirilməsi imkanları məhdudlaşmışdır. Belə hal ölkədə fəaliyyət göstərən müstəqil elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor müəssisələrinə də aiddir. Hazırda sənaye müəssisələrinin malik olduqları texnologiyanın köhnəlməsi və məhsul modellərinin müasir tələblərdən geri qalmaları ilə yanaşı, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor bölmələrinin maddi-texniki bazasının köhnəlməsi və onlarda işləyən kadrların biliklərində geriləmələr baş vermişdir. Belə şəraitdə mövcud elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor bölmələrinin maliyyələşdirilməsi hesabına onların sənaye istehsalının texniki səviyyəsinin yüksəldilməsinə təsiri məhdud olacaqdır. Bununla belə, ölkədə innovasiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və elmi-texniki fəaliyyətlə məşğul olan müəssisələrin və iri müəssisələrin tərkibində elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor bölmələrinin inkişaf etdirilməsi zəruridir. Ölkə daxilində innovasiya fəaliyyətinin azalması və yeni texnika, texnologiya və digər sənaye mülkiyyəti formalarının kənardan idxal edilməsinin iki mühüm çatışmamazlığı vardır. Bunlardan birincisi, cəlb olunan texnologiyadan 100 faiz mənimsənilmə imkanlarının məhdudluğu ilə əlaqədardır.

III FƏSİL

MÜASİR QLOBAL ÇAĞRIŞLAR VƏ MODERNLƏŞDİRMƏ YOLU İLƏ SƏNAYENİN STRUKTURUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1 Sənaye inkişafı sahəsində müasir qlobal çağırışlar

Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlər sistemində yüksək sıçrayışla inkişaf edən qloballaşma prosesi bütün dünya ölkələrinin milli iqtisadiyyatlarına təsir etməkdədir. Qloballaşma prosesinin təsiri ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələri üçün mühüm və zərurii şərtlərin həyata keçirilməsini zəruri edir. Ölkə iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə qloballaşan dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası güclənir və bu da öz növbəsində sənayenin inkişafı sahəsində müasir qlobal çağırışlar edir.

Müasir şəraitdə ölkə sənayesi üçün qlobal çağırışlardan ən başlıcası ölkə sənayesində innovasiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsidir.

Dissertasiya işinin ikinci fəsilində qeyd edildiyi kimi hal-hazırda ölkə sənayesində həyata keçirilən innovasiya fəaliyyəti heç də qənaətbəxş səviyyədə deyildir. Ölkə sənayesində innovasiya fəaliyyətinin zəif inkişaf etməsinin həm obyektiv və həm də subyektiv səbəbləri mövcuddur. Fikrimizcə, respublikamızda innovasiyalı inkişafa nail olmaq üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olar:

➤ Ölkədə innovasiya fəaliyyətinin inkişafının hüquqi bazasını formalaşdıracaq Azərbaycan Respublikasının “İnnovasiya fəaliyyəti haqqında” qanunu layihəsini işləyib hazırlayıb və təsdiq edilməsi;

➤ Bildiyimiz kimi istənilən bir ölkədə innovasiya fəaliyyəti mütəşəkillik səviyyəsi həmin ölkədəki innovasiya potensialından və onun reallaşdırılması səviyyəsindən bilavasitə aslıdır. Bunu nəzərə alaraq ölkəmizdə innovasiya potensialının gücləndirilməsi zəruridir;

➤ Ölkədə Milli İnnovasiya Sistemini formalaşdırılması və ona xidmət edən infrastruktur sahələrini inkişaf etdirilməsi. Milli innovasiya sisteminin infrastruktur əsasını innovasiya-texnoloji mərkəzlər, texnoparklar, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə dəstək fondları, ilkin və vençur maliyyələşdirmə fondları, mütə-

xəssislərin hazırlanması mərkəzləri, elmi-inkubatorlar, innovasiya fəaliyyətinin informasiya təminatı kimi qurumlar təşkil edir.

➤ Sənayedə özəl təsərrüfat subyektlərinin innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində risklərin bölüşdürülməsi, güzəştli borclanma, zəmanətli kreditləşmə və subsidiyalaşma mexanizminin tətbiqi;

➤ Özəl sənaye müəssisələrinin texnologiya transferinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi;

➤ Ölkədə innovasiya sahibkarlığının inkişafı üçün münbit şəraitin yaradılması;

➤ Vençur kapitalına dövlət dəstəyinin tətbiq edilməsi;

Şübhəsiz ki, müasir şəraitdə dünyada baş verən qloballaşma prosesi sənaye sektorunda mövcud olan müəssisələrdə rəqabət qabliyyətli məhsullar istehsalı üçün yeni texnologiyaların tətbiqini zəruri edir. Hal-hazırkı şəraitdə respublikamızda sənaye müəssisələrinin böyük əksəriyyətinin tətbiq etdiyi texnologiya əsasında rəqabət qabliyyətli məhsul istehsal etmək mümkün deyildir. Bu baxımdanda respublikamızda hökumət bu sahədə yerli sənaye müəssisələrinə hər tərəfli dəstək olmalıdır. Belə ki, ilk növbədə daxili bazarlara fokuslanmış sənaye müəssisələrinə xarici ölkələrdən texnologiyalara lisenziyaların alınmasına üstünlüyün verilməsi daha məqsədəuyğun olar. Bu prosesin tətbiqi nəticəsində yerli sənaye müəssisələrinə maliyyə və informasiya köməkliyinin göstərilməsi daha vacibdir.

Müasir dövüdə sənaye istehsalında qlobal çağırışlardan biridə ölkələrdə sənaye müəssisələrinin maddi-texniki bazasının müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmasıdır. Qeyd etdiyimiz kimi ölkəmizdə sənaye müəssisələrinin böyük əksəriyyətinin maddi texniki bazası heçdə müasir deyildir. Məlumdur ki, müəssisələrin və o cümləyədə sənaye müəssisələrinin maddi texniki bazasının müasirləşdirilməsi digər amillərlə yanaşı həmin müəssisələrdəki əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarından bilavasitə aslıdır.

Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına əsasən 2000-2016-cı illərdə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən 201,5 milyard manat məbləğində ümumi investisiyanın 82,9 faizi (167,0 milyardı) əsas kapitalla yönəldilib. Qeyd edilən dövüdə

ölkədə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar əsasən neft-qaz sənayesi, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, bir də tikinti olmaqla 3 sektor arasında bölüşdürülüb.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə son illərdə ölkə iqtisadiyyatında əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların çox hissəsi neft sektorunun payına düşmüşdür. Beləki, 2016-cı ildə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya qoyuluşlarının həcmində neft sektorunun payı 86,2 faiz təşkil etmişdir. Ölkə sənayesində əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların cəmi 4,3 faizi emal sənayesinin payına düşmüşdür. Bunların nəticəsidir ki, emal sənayesində istehsal əsas fondların aşınması 2016-cı ildə 54,4 faiz təşkil etmişdir. Bu göstərici mədənçıxarma sənayesində isə 29,9 faiz olmuşdur. 2016-cı ildə mədənçıxarma sənayesində sənaye istehsal əsas fondların yenləşməsi 14,7 faiz olduğu halda emal sənayesində isə 7,3 faiz olmuşdur.

Cədvəl 10

Sənayedə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalardan istifadə edilməsinin strukturu, (fəaliyyət növləri üzrə), ümumi yekuna nisbətən, faizlə

	2005	2006	2009	2010	2011	2014	2015	2016
Bütün sənaye	100	100	100	100	100	100	100	100
Mədənçıxarma sənayesi	89.3	78.8	64.8	69.0	60.4	77.9	84.1	86.2
Xam neft və təbii qaz hasilatı	86.3	75.8	60.8	68.6	56.3	77.6	83.8	86.0
Emal sənayesi	2.8	2.6	11.0	11.9	15.8	8.4	5.7	4.3
Qida məhsullarının istehsalı	0.67	0.73	1.04	0.63	0.87	1.2	1.0	0.6
İçki istehsalı	0.08	0.42	0.97	0.28	0.77	0.2	0.3	0.0
Tütün məmulatlarının istehsalı	0.19	-	0.13	0.76	-	0.0	-	0.0
Toxuculuq sənayesi	0.05	0.11	0.05	0.23	0.0	0.5	0.1	-
Geyim istehsalı	0.02	0.16	0.02	0.32	0.26	0.1	0.1	0.1
Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı	0.02	0.01	0.03	0.03	0.02	-	0.1	0.0
Ağac emalı və ağacdən məmulatların istehsalı	0.0	0.03	0.02	0.0	1.83	0.2	0.2	0.2
Kağız və karton istehsalı	-	0.02	0.03	-	0.34	0.3	0.0	-
Poliqrafiya fəaliyyəti	-	0.0	-	0.01	-	-	0.3	0.0
Neft məhsullarının istehsalı	0.64	0.55	1.04	0.59	0.9	0.4	0.2	0.9
Kimya sənayesi	0.14	0.08	0.11	0.03	0.03	0.0	0.1	0.2
Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	-	-	0.16	-	-	-	-	-
Rezin və plastmas məmulatların istehsalı	0.04	0.02	0.06	0.0	0.52	0.2	0.3	0.2
Tikinti materiallarının istehsalı	0.23	0.14	1.1	4.6	2.6	0.7	0.4	0.3
Metallurgiya sənayesi	0.11	0.08	0.61	0.5	1.86	0.0	0.1	0.0
Maşın və avadanlıqlardan başqa hazır metal məmulatlarının istehsalı	0.07	0.02	4.81	3.48	5.48	2.2	1.1	1.0

Kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	0.03	0.09	-	0.03	0.0	0.0	0.0	0.0
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	0.21	0.02	0.63	0.42	0.0	0.3	0.4	0.2
Maşın və avadanlıqların istehsalı	0.08	0.01	0.01	0.003	0.002	0.0	0.2	0.1
Mebellərin istehsalı	0.0	0.12	0.08	-	0.27	0.3	0.4	0.3
Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	-	-	-	0.01	0.01	0.3	0.3	0.2
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	7.2	15.1	14.0	9.9	14.3	5.5	3.3	3.7
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	0.7	3.5	10.3	9.2	9.5	8.2	6.9	5.8

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin materialları

Məlumdur ki, investisiya qoyuluşlarının texnoloji quruluşu həm müəssisələrin və həm də ölkənin iqtisadi inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şübhəsizki, sənaye müəssisələrində yeni texnologiyaların yaradılmasına və yeni mütərəqqi texnoloji avadanlıqların alınmasına yönəldilən investisiyalar müəssisələrin inkişafında mühüm rol oynayır. Son illərdə ölkə iqtisadiyyatında əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların texnoloji quruluşu haqqında məlumatlar aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 11) öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 11

Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların quruluşu

(faktiki qiymətlərlə, milyon manat)

	Cəmi investisiyalar	o cümlədən:		
		tikinti-quraşdırma işləri	maşın, adanlıq, alət və inventarlar	sair işlər
1995	227,98	114,95	72,4	40,7
2000	967,8	412,3	226,96	328,5
2002	2 107	930,2	640,6	536,2
2004	4 922,8	2 488,3	1 174,9	1 259,5
2005	5 769,9	3 109,7	1 350,8	1 309,4
2006	6 234,5	3 162,2	1 872,2	1 200,1
2007	7 471,2	3 856,6	2 022,2	1 592,4
2008	9 944,2	5 919,9	2 729,8	1 294,9
2009	7 724,9	5 183,0	1 474,1	1 067,6
2010	9 905,7	6 569,4	2 579,5	756,8
2011	12 799,1	7 834,8	2 380,2	2 584,0

2012	15 407,3	9 407,9	2 348,8	3 650,6
2013	17 850,8	11 837,5	2 222,7	3 790,7
2014	17 618,6	13 287,6	2 064,8	2 266,2
2015	15 957,0	11 722,9	1 980,6	2 253,6
2016	15 772,9	11 532	1 866,1	2 374,8

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin materialları

Cədvəlin məlumatlarından məlum olur ki, 1995-2016-cı illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında əsas kapitala yönəldilmiş investisiya qoyuluşlarının strukturunda tikinti-quraşdırma işlərinə çəkilən xərclər ən böyük xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. Statistik rəqəmlərdən görüldüyü kimi 2016-cı ildə maşın, avadanlıq, alət və inventarların alınmasına yönəldilən xərclərin xüsusi çəksi çox azdır. Bu isə öz növbəsində sənaye müəssisələrində innovasiya prosesinin inkişafını məhdudlaşdırır.

Müasir şəraitdə sənaye sektorunun inkişafı sahəsində əsas qlobal çağırışlardan biri də bu sahədə ixrac imkanlarının dövlət tərəfindən stimullaşdırılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə xüsusilə siyasi cəhətdən müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizdə ixrac məhsullarının həcmi əvvəlki dövrlərlə müqayisədə dəfələrlə artmışdır. Şübhəsizki, bu artımın başlıca səbəbi 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin kontraktı” layihəsinin reallaşması olmuşdur. Hal-hazırda ölkəmizdən ixrac olunan sənaye məhsulların əksəriyyətini xam neft təşkil edir. Belə ki, 2016-cı ildə ölkədən ixrac olunan məhsullarının 90,1 faizi neft sənayesinin payına düşmüşdür. Bu isə hələdə ölkəmizi qeyri-neft sənayesində fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin ciddi problemlərinin olduğunu göstərir. Bütün bunlar isə indiki şəraitdə ölkəmizdə sənaye müəssisələrinin ixrac imkanlarının dövlət tərəfindən dəstəklənməsini zəruri edir.

Qeyd edək ki, ixracın artmasına bir çox amillər təsir edir. Bu amillərə idxal şərtləri, sənaye sahəsində siyasət, xarici investisiya və mübadilə kursu (məzənnə) aid edilir. İxracın stimullaşdırılması idxal tənzimlənməsi sahəsində idxal rüsumlarının azaldılması, gətirilən əmtəələrin həcminə qoyulan məhdudiyyətin ləğv edilməsi ilə ixrac üçün istehsal olunan məhsulun qiyməti və keyfiyyətinə bir başa təsir edən bilən tədbirlərlə sıx əlaqəlidir.

İxracın stimullaşdırılmasının mühüm istiqaməti birbaşa xarici investisiyaların (Foreign direct investment) cəlb edilməsi üzrə kompleks tədbirlərdir. Birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi siyasəti xüsusi ixrac zonalarının, yaradılmasını, xarici investisiyalı ixracatçı müəssisələr üçün vergilərin azaldılmasını və ya onların fəaliyyətinə məcburu “ixrac” şərtinin daxil edilməsini nəzərdə tutur. Belə ki, məsələn, Tailand keçən əsrin 80-ci illərində xaricilərin daxili bazar üçün nəzərdə tutulan məhsulların istehsalında deyil, məhz ixracyönümlü istehsalında majoritar iştirakına icazə verirdi (100%-lik ixracda tamamilə xarici investitorlara məxsus istehsalların yaradılmasına icazə verilirdi). Belə firmalar tormağ sahibi ola bilirdi, onlar başqalarından fərqli olaraq bir sıra məhdudiyyətlərdən azad idilər. Hazırda Tailand ixrac etdiyi məhsulların xeyli hissəsi xaricilərin iştirakı etdiyi müəssisələrdə istehsal olunur və onun strukturunda sənaye məhsulunun payı xeyli artıb. Polşa şok islahat siyasəti aparmaqla özəlləşdirilmiş dövlət müəssisələrinin 30%-ə qədərini xarici şirkətlərin mülkiyyətinə verdi və hazırda ölkənin ixracının 50%-i məhz bu müəssisələrin hesabına formalaşır.

İdxalı əvəzləyici iqtisadi artım strategiyası müxtəlif ölkələr, ilk olaraq Latın Amerikasını (Braziliya, Argentina və Meksika) və Asiya (Cənubi Koreya, Tayvan) dövlətləri tərəfindən istifadə olunmuşdur. İdxalı əvəzləyici artımın stimullaşdırılması üçün əsasən aşağıdakı alətlərdən istifadə olunur:

- öz istehsalçılarına qarşı münasibətdə proteksionist tədbirlər – xüsusilə, dövlət tərəfindən yerli məhsulların qiymətlərinin azaldılmasının dotasiyası;
- başqa ölkələrdən sənaye məhsullarının idxalına məhdudliyyətlərin tətbiqi;
- sənaye müəssisələrinin modernləşdirilməsində idxalı əvəzləyici məhsulların satışından dövlətdə yığılan vəsaitlərin investisiyalaşdırılması.

Braziliya və Meksika, həmçinin Asiya ölkələrində idxalı əvəzləyici sənayeləşmə prosesi daha yaxşı nəticələnmişdir. Braziliyada idxalı əvəzləyici siyasət ("Plano Brasil Mayor") əvvəlcə əsasən idxalın məhdudlaşdırılmasına deyil, daha çox ixracın stimullaşdırılmasına yönəldilmişdi. Proqram, milli ixracatçı istehsalçılara verginin qismən geri qaytarılmasına və ixrac əməliyyatlarını maliyyələşdirmək üçün xüsusi yaradılmış dövlət fondunun vəsaitindən istifadə etmək imkanına zəmanət verirdi.

Ölkədə dünya bazarında fəaliyyət göstərən rəqabətqabiliyyətli emal sənaye müəssisələri yaradılmışdı. Bu müəssisələr ilk öncə aviasiya (Embraer), maşınqayırma və gəmiqayırma sənaye sahələrində yaradılmışdı. Neft istehsalçıları və metallurgiya sənaye müəssisələrinin ixracatı artırırıldı. Nəticədə ölkə yüksək iqtisadi artım tempinə nail olur. Lakin Braziliyada idxalı əvəzləyici artım siyasət xarici investora münasibətdə açıq dəyişdi. Üsdəlik ölkə müəssisələri kifayət qədər rəqabətqabiliyyətli texnologiya ilə təmin edə bilmədi və ciddi maliyyə çətinlikləri yaşadı ki, bu da nəticə etibarilə iqtisadi kursun dəyişməsinin amillərindən biri oldu. Asiya ölkələrinin, xüsusən də Cənubi Koreyanın idxalı əvəzləyici siyasətinin həyata keçirilmə təcrübəsi müsbət olmuşdur. Lakin ölkə idxalı əvəzləməyə müstəqil artım mexanizmi kimi deyil, bəs milli iqtisadiyyatın möhkəmlənməsi və güclü ixrac potensialının yaradılması üçün siyasət kimi baxırdı. Belə strategiya "ixracıönümlü idxalı əvəzləmə" kimi adlandırıldı.

Beləliklə, Latın Amerikasını və Asiya ölkələrində idxalı əvəzləmə artım strategiyası sənayeləşməyə və sənayenin sürətli inkişafına təkan vermiş, ölkələrin idxaldan asılılığının azalmasına və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, həmçinin iş yerlərinin yaradılmasına kömək etmişdir. Bundan başqa qeyd edilən strategiya bir çox ölkələrdə ixracın artmasına və onun strukturunda yüksək əlavə dəyərli sənayenin payının artmasına gətirib çıxardı.

Eyni zamanda, idxalı əvəzləmə siyasəti sənayedə maliyyə problemlərinin artmasına və texnoloji cəhətdən geriləməyə, rəqabətin zəifləməsinə, istehsal olunan məhsulların həcmnin və yerli istehsalçıların fəaliyyətinin səmərəliliyinin azalmasına səbəb olur. Nəticədə milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyəti zəifləyir.

3.2. Ölkə sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında modernləşdirmənin rolunun artırılması

Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri və ən başlıcası qloballaşan beynəlxalq iqtisadiyyata əlverişli formada inteqrasiya etməkdir. Bu isə, ilk növbədə, ölkə sənayesinin rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin yüksəldilməsini zəruri edir.

Azərbaycan sənayesinin davamlı inkişafının təmin edilməsi, ölkədə rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının inkişafı hal-hazırda hökumətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin əsas hədəflərindən birini təşkil edir.

Ümumi halda rəqabətqabiliyyəti dedikdə əmtəə və xidmətlər bazarlarında rəqabət aparmaq qabiliyyəti başa düşülür. İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı rəqabət qabiliyyətini şirkətin, sahənin, regionun və xalqın nisbətən yüksək səviyyədə gəlir və əmək haqqı təmin etmək qabiliyyəti kimi müəyyənləşdirmişdir.

Lakin müasir iqtisadiyyatda «rəqabətqabiliyyəti» termini ən çox müxtəlif səviyyəli kateqoriyaları müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur: əmtəənin, firmanın, milli iqtisadiyyatın sahələrinin rəqabətqabiliyyəti və nəhayət dövlətin rəqabətqabiliyyəti kimi işlədilir. Bunu sistemli çoxsəviyyəli model şəklində təqdim etmək olar, sadə sxemi hansıki «rəqabətqabiliyyətinin piramidası»nı ifadə edir:

Şəkil 3.1. Rəqabətqabiliyyətinin piramidası

Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi ölkə ərazisində mövcud olan bütün növ resurslardan nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasından bilavasitə aslı olur. Ölkə iqtisadiyyatının iqtisadi inkişafı isə onu formalaşdıran sahələrin (sənayenin, kənd təsərrüfatının, təhsilin, turizm və s. sahələrin) rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsindən, sahələrin rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsi isə həmin sahələrdə fəaliyyət göstərən firmaların fəaliyyətinin səmərəlilik səviyyəsindən aslıdır.

Sahənin rəqabətqabiliyyətliliyi, onun konkret rəqabət üstünlüklərinə malik olması ilə müəyyən edilir. Hər-hansı bir sahə o zaman rəqabət üstünlüklərinə malik hesab edilir ki, onun müəyyən bir və ya bir neçə xarakteristikası rəqib sahələrlə və digər ölkələrin oxşar sahələri ilə müqayisədə daha qabarıq və üstün səviyyədə özünü göstərsin. Hər bir sahə üçün konkret növ rəqabət üstünlüyünün əhəmiyyəti həmin sahənin məhsullarının alınması ilə bağlı istehlakçıların seçiminə və sahənin müəssisələri tərəfindən mənfəətin alınmasına onun (rəqabət üstünlüyünün) təsir gücündən aslıdır.

Sənayenin rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinə bir çox amillər təsir edir ki, onlarda daxili xarici amil olmaqla iki qrup bölünür. Xarici amillər əsasən sahədən aslı olmayan amillərdir ki, bura da ölkədəki iqtisadi durum, ölkədə sahibkarlıq və investisiya mühitinin səviyyəsi, ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin inkişaf səviyyəsi, hökumətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasəti və o cümlədən sənaye siyasəti və s. aid edilir.

Məlum olduğu kimi daxili amillər birbaşa sahənin özündən aslıdır. Əsasən bura sahənin inkişaf potensialı, sahə daxilindəki firmaların inkişaf səviyyəsi və onlar arasındakı rəqabətin vəziyyəti, firmalarda tətbiq edilən idarəetmənin keyfiyyəti, sahədə olan firmaların innovativ inkişafı və onları innovasiya potensialının mövcudluğu və onun reallaşdırma imkanları, kadrların ixtisaslaşma səviyyəsi və s. aiddir.

Milli sənayenin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə nail olmağın əsas yollarından biridə sənaye müəssisələrinin modernləşdirilməsidir. Dissertasiya işinin əvvəlində qeyd olunduğu kimi, modernləşdirmənin bir istiqaməti də texnoloji modernləşdirmədir. Hal-hazırkı şəraitdə ölkə sənayesinin inkişafı onu (sənayeni) formalaşdıran

müəssisələrdə nə dərəcədə mütərəqqi texnoloji dəyişikliklər aparılmasından bilavasitə aslıdır. Texnoloji yanaşmada sənayenin modernləşdirilməsi texnoloji tərəqqi liderləri olan ölkələr tərəfindən tətbiq olunan müasir standartlara cavab verməsidir. Bu zaman sənayenin texnoloji inkişafı iqtisadiyyatın institusional fəaliyyətindən ayrılmazdır. Texnoloji tərəqqinin həyata keçirilməsində “lider”lər özlərinin təkamül, inkişaf edən innovasiya qabiliyyətlərinə arxalanır, “gecikən”lər isə əsasən texnologiyaların transferi yolunu seçməklə bu məsafəni qısaltmağa çalışırlar. “Lider”lər nümunələr, “gecikənlər” isə həm texnologiyada, həm də “sosial mənimsəmədə” onlara catmaq üçün institusional mexanizmlər yaradır. Buna misal olaraq XIX əsrdə Almaniya və Rusiyada sənayeləşdirmə prosesini göstərmək olar. Onların institutlarının yerinə yetirdiyi əsas iş - resursların mobiləşdirilməsi və bunların kapital tutumlu layihələrdə mərkəzləşdirilməsi idi. Bu rolu “az gecikən” Almaniya investisiya bankları, “gecikən” Rusiyada isə dövlət öz üzərinə götürdü (29).

Aparılmış təhlillərdən məlum olur ki, ölkə sənayesində mövcud olan müəssisələrin böyük əksəriyyətinin maliyyə imkanları olduqca zəifdir, belə bir vəziyyətdə sənaye müəssisələri texnoloji modernləşdirmə işini öz imkanları hesabına həyata keçirmələri mümkünsüz olur. Hal-hazırkı şəraitdə ölkəmizdə sənaye müəssisələrinin texnoloji cəhətdən modernləşdirilməsi işinin sürətləndirilməsində dövlət tərəfindən aşağı faiz dərəcəli kreditlərin verilməsi mühüm rol oynaya bilər. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövrdə bu sahədə xeyli işlər görülmüşdür. Beləki, ölkə başçısının tapşırığı nəticəsində respublikamızda dövlət büdcəsindən maliyyələşən “Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu” yaradılmışdır. Fondun vəsaitlərinin istifadəsi istiqamətləri aşağıdakılar aiddir:

- startap layihələrin dəstəklənməsi;
- aqroparkların yaradılması;
- ət kəsimi, ət və süd emalı müəssisələrinin (o cümlədən kiçik və orta ölçülü) yaradılması;
- quşçuluğun inkişafı (quşçuluqda dərin emal sahələrinin yaradılması);
- texniki bitkiçilik və qərzəkli meyvə istehsalı və emalı müəssisələrinin yaradılması;

- müasir çörək istehsalı müəssisələrinin yaradılması;
- müasir suvarma sistemlərinin və tikinti materiallarının istehsalı müəssisələrinin yaradılması;
- digər sahələrdə (yüngül, kimya, maşınqayırma, qida və s.) müəssisələrin yaradılması;
- idxaləvəzləyici qida və qeyri-qida məhsullarının istehsalı və emalı müəssisələrinin yaradılması və s. (43).

Adı qeyd edilən fondun vəsaitləri hesabına 2002-ci ildən 2017-ci ilin yanvar ayının 1-nə kimi sahibkarlara 9967,89 mln. manat ucuz kredit verilmişdir. Şübhəsiz ki gələcəkdə bu cür güzəştli kreditlərin sənaye sektorunda həcmnin artırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq təcrübədə ölkə sənayesinin texniki cəhətdən modernləşdirilməsi işində müxtəlif investisiyalı yanaşmalar içərisində investisiyanın xüsusi forması olan lizinqə daha çox üstünlük verilir. Maliyyə funksiyasından başqa lizinq istehsalı yüksək texnoloji avadanlıqlarla təmin etməklə istehsal funksiyasını da yerinə yetirir. Bir çox xarici ölkələrdəki qabaqcıl beynəlxalq maliyyə korporasiyaları sənaye istehsalının modernləşdirilməsində lizinqdən iqtisadi təşkil mexanizmi kimi geniş istifadə edirlər.

Hal-hazırda lizinq, dünyanın bütün ölkələrində investisiya qoyuluşunun mühüm mənbələrindən biri sayılır. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyaların təxminən 30 faizi lizinqin payına düşür.

Müasir şəraitdə respublikamızda sənaye müəssisələrinə xidmət göstərən lizinq şirkətlərinin yaradılması və onların inkişaf etdirilməsinə böyük zərurət vardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən lizinq şirkətlərinin böyük əksəriyyəti kənd təsərrüfatı əhəmiyyətli texnikaların lizinqini həyata keçirirlər.

Ölkədə fəaliyyət göstərən lizinq şirkətləri çox ciddi problemlərlə üzləşir. Hal-hazırkı şəraitdə dövlətin köməyi və bu məsələyə müdaxiləsi olmadan bu mövcud olan problemləri lizinq şirkətləri səviyyəsində həll etmək mümkün deyildir. Beynəlxalq təcrübələrdən də məlum olur ki, ölkədə lizinq münasibətlərinin inkişaf

etdirilməsi üçün lizinq şirkətlərinə dövlət tərəfindən çox saylı güzəştlər edilir. Hal-hazırda respublikamızda isə lizinq şirkətlərinə heç bir güzəşt edilmir.

Respublikamızdan fərqli olaraq, digər MDB ölkələrində isə lizinq şirkətləri böyük güzəştlərdən istifadə edirlər. Belə ki, lizinqalan üç ildən az olmayan müddət ərzində maliyyə lizinqinin həyata keçirən lizinq şirkətləri mənfəət vergisindən azaddır. Məhsulun maya dəyərində (işlər və xidmətlər), vergiyə cəlb olunan mənfəətin müəyyən olunmasında alınan borc vəsaitlərinə görə faizlərin ödənməsi üzrə ödənişlər, o cümlədən, lizinq subyektləri tərəfindən istifadə olunan bank və digər təşkilatların kreditləri üzrə və maliyyə lizinqi əməliyyatları üzrə lizinq ödəmələri daxil edilmir. Lizinqverən hissə-hissə beynəlxalq hüququn obyektinə olan və Rusiya ərazisinə müvəqqəti gətirilən məhsula münasibətdə gömrük rüsumundan və vergilərdən azad olunur.

Rusiya Federasiyası hökumətinin 27 iyun 1996-cı il tarixli 752 sayılı “Rusiya Federasiyasında lizinq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinə dövlətin köməyi haqqında” Qərarı ilə maliyyə lizinqinin obyektinə təşkil edən və əsas fondların aktiv hissəsinə aid olunan hərəkət edən əmlakın bütün növlərinə lizinq müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq 3 əmsalından çox olmayan sürətli amortizasiya mexanizminin tətbiq olunmasına icazə verilir.

Bank və kredit təşkilatları lizinq müqavilələrinin yerinə yetirilməsi üzrə maliyyə lizinqi əməliyyatlarını reallaşdırmaq üçün üç ildən və daha çox müddətə verilən kreditlərdən əldə olunan mənfəətdən vergi ödənməsindən azad edirlər.

Fikirmizcə, Azərbaycanda sənaye müəssisələrinə xidmət edən lizinq şirkətlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün aşağıda qeyd edilən tədbirlərin dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olar:

- Azərbaycanda lizinq münasibətlərini hüquqi cəhətdən tənzimləyə biləcək təkmil hüquqi bazanın formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi;
- Azərbaycanda lizinq bazarında rəqabət mühitinin formalaşdırılması;
- lizinq münasibətlərinin iştirakşısı olan lizinq şirkətlərinə dövlət dəstəyinin (ucuz kreditlərin verilməsi, müəyyən müddətə vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi) göstərilməsi;

➤ ölkədə sənaye müəssisələrinə xidmət edən lizinq şirkətləri ilə əməkdaşlıq edən kommersiya banklarına müəyyən vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi.

Qeyd edilən məsələlər nə qədər tez həll olunsa, bir o qədər də Azərbaycanda lizinq bazarı səmərəli fəaliyyət göstərə biləcək və bunun da sayəsində sənaye müəssisələrinin texnoloji cəhətdən modernləşdirilməsini sürətləndirməklə onların rəqabət qabiliyyətlilik səviyyəsini yüksəltmək imkanları artar.

Müasir şəraitdə sənaye rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması iqtisadiyyatın bu sahəsində mövcud olan müəssisələrdə tətbiq edilən ənənəvi idarəetmə və idarəetmə mədəniyyətinin modernləşdirilməsindən bilavasitə asılıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əsasən modern idarəetmə formalarından biri olan “korporativ idarəetmə”dən daha çox istifadə olunur. İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı (İƏİT) müəyyənliyinə görə, “Korporativ idarəetmə - şirkətin idarə edilməsi və nəzarəti üçün istifadə olunan daxili mexanizmlərdir ki, bu da şirkətin menecmenti, direktorlar şurası, səhmdarları və digər maraqlı tərəfləri arasında əlaqələri nəzərdə tutur.

Səmərəli korporativ idarəetmə modelinin tətbiqi sənaye müəssisələrini aşağıdakı üstünlüklərlə təmin edir:

1) müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq. Korporativ idarəetmənin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması hesabat sisteminin təkmilləşdirilməsini təmin edir, əqdlərin bağlanması onların fəaliyyətinə zərər vermə biləcək riskləri minimuma endirir.

2) kapital bazarına girişi asanlaşdırmaq. Müəssisə daha “şəffaf ” olduqda investora müəssisənin kommersiya fəaliyyəti və onun maliyyə göstəriciləri barədə tam təsəvvürə malik olmağa imkan verilir.

3) kapitalın cəlb edilməsi xərclərini azaltmaq, belə ki, kapitalın dəyəri müəssisədə investisiya riskindən asılıdır: risk dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa kapitalın cəlb olunma xərcləri də bir o qədər yüksək olar. Əgər investorların hüquqları lazımı səviyyədə müdafiə olunursa, kapitalla investisiyaların cəlb edilməsi və borc vəsaitlərinin alınmasına çəkilən xərclər azala bilər.

4) müəssisənin imici və nüfuzunu yaxşılaşdırmaq, bu da öz növbəsində onun dəyərinin qiymətləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Məlumdur ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanca korporativ idarəetmənin inkişafı baxımdan xeyli işlər görülmüşdür. Belə ki respublikamızda dövlət tərəfindən korporativ idarəetmənin hüquqi bazası yaradılmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq hələdə ölkə sənayesində korporativ idarəetmənin inkişafı qənaətbəxş səviyyədə deyildir. Bununla başlıca səbəbləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Bu vaxta qədər korporativ idarəetmənin keyfiyyətini artırmaq baxımından inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi respublikamızda da firmalarda korporativ münasibətləri tənzimləyən standart və daxili normaların məcmusundan ibarət olan korporativ idarəetmə məcəlləsinin yaradılmaması;

- Ölkə iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərin öz təsərrüfat fəaliyyətləri haqqında illik hesabatların cəmiyyətə təqdim olunmaması;

- Respublikamızda korporativ idarəetməyə əsaslanan təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə xidmət edən bazar infrastruktur sahələrinin (fond birjalarının) yüksək səviyyədə inkişaf etməməsi;

Aparılmış araşdırmalardan məlum olur ki, ölkədə tətbiq edilən korporativ idarəetmə dünya ölkələri və İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı tərəfindən qəbul edilən prinsiplərə cavab vermir. Bütün bunlar isə ölkə sənayesində fəaliyyət göstərən korporativ idarəetməyə əsaslanan təsərrüfat subyektlərinə qiymətli kağızların yerləşdirilməsi yolu ilə investisiya qoyuluşlarının cəlb edilməsi imkanlarını məhdudlaşdırır və bunun nəticəsində sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyi aşağı düşür.

Əvvəldə qeyd olunduğu kimi ölkə sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin əsas amillərindən biri də infrastruktur sahələrinin inkişaf tempidir. Hal-hazırda ölkəmizdə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin bir qismi səhmdar cəmiyyət formasında fəaliyyət göstərir. Məlumdur ki, səhmdar cəmiyyətlərin normal inkişafı onlara xidmət göstərən qiymətli kağızlar bazarının inkişafından bilavasitə aslıdır. Bunu nəzə alaraq ölkəmizdə qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyətinin modernləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

3.3. Azərbaycan sənayesinin inkişaf perspektivləri

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən də məlum olur ki, müasir şəraitdə ölkədə sənayenin inkişafı hökumətin bu sahədə həyata keçirdiyi siyasətdən, yəni sənaye siyasətindən bilavasitə aslıdır. Müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamızda müstəqil sənaye siyasəti həyata keçirilməyə başlanılmışdır. Belə ki, ölkə başçısının 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Bu Proqram 2020-ci ilədək olan dövrdə ölkə sənayesinin rəqabət gücünün artırılmasına, qeyri-neft sənayesinin inkişafı və ölkənin ixracında son təyinatlı sənaye məhsullarının payının yüksəldilməsinə nail olmaq üçün sənaye sahəsində həyata keçiriləcək islahatları və kompleks fəaliyyətləri özündə birləşdirir (2).

Müasir şəraitdə sənaye siyasəti aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- ✓ Müasir şəraitdə ölkədə həyata keçiriləcək sənaye siyasəti ölkənin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmalıdır;
- ✓ Yeni formalaşdırılan sənaye siyasəti bazar prinsipləri və qanunauyğunluqlarına əsaslanmalıdır;
- ✓ bu siyasət, ölkə mövcud olan və gələcəkdə yaradılacaq sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə və onların ixrac potensialının artırılmasına yönəlik olmalıdır;
- ✓ Həyata keçiriləcək sənaye siyasəti konkret bir sahə üçün yox bütünlükdə ölkə sənayesini əhatə etməlidir;
- ✓ sənaye siyasəti mülkiyyət mənsubiyyətindən aslı olmayaraq bütün sənaye müəssisələri üçün eyni şəraiti yaratmalıdır;
- ✓ sənaye siyasəti hazırlanarkən bu sahədə olan müasir qlobal çağırışlar mütləq nəzərə alınmalıdır;

Məlum həqiqətdir ki, hər bir ölkədə bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın və onun aparıcı sahəsi olan sənayenin inkişafı ölkədə formalaşdırılan rəqabət mühitindən bilavasitə aslıdır. Əlverişli rəqabət mühiti ölkədə mövcud olan resurs-

lardan səmərəli istifadəyə şərait yaradır. Bazar münasibətləri şəraitində respublika bazarında rəqabətin qorunmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması ilə yanaşı dövlətin mühüm funksiyalarından biridir. Azərbaycan hökuməti ölkədə rəqabət mühitini daha da yaxşılaşdırmaq üçün ilk növbədə Rəqabət Məcəlləsini təkmilləşdirib qəbul etməlidir. Ölkədə Rəqabət Məcəlləsinin qəbul olunması və antiinhisar sahəsində mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilərək Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması ölkədə mükəmməl antiinhisar qanunvericiliyinin formalaşmasına gətirib çıxara bilər.

Respublikamızda Rəqabət Məcəlləsinin tətbiq edilməsi ölkədaxili bazarlarda rəqabət mühitini təmin etməklə yanaşı, ölkədə sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin yüksəldilməsinə səbəb olacaq.

Sənayenin inkişaf perspektivləri barədə “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nda qeyd edilir ki, bazar münasibətləri şəraitində sənayenin inkişafı digər şərtlərlə yanaşı ölkədəki makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsindən və münbit investisiya mühitindən aslıdır (2). Dünya Bankının müəyyənliyinə görə investisiya mühiti – hər-hansı bir ərazidə şirkətlərə və iş adamlarına məhsuldar investisiyaları həyata keçirmək, yeni iş yerləri yaratmaq və öz fəaliyyətlərini genişləndirmək üçün imkanlar yaradan və onları belə fəaliyyətə stimullaşdıran amillərin məcmusunu əks etdirir.

Respublikamızda əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılması sahəsində xeyli işlər görülmüşdür. Buna baxmayaraq respublikamızda qeyri-neft sənayesinə yönəldilən investisiyaların həcmi həmin sahələrin modernləşdirilməsinə imkan vermir. Bu baxımdanda ölkə sənayesində əlverişli investisiya mühitini formalaşdırmaq üçün aşağıda qeyd edilən tədbirlərin reallaşdırılması daha məqsədəuyğundur:

- ✓ ölkə sənayesinə daxili və xarici investisiyaları cəlb etmək məqsədilə bu sahəyə investisiya qoyuluşunu həyata keçirən investitorlara vergi güzəştlərinin verilməsi;

- ✓ ölkədə qeyri-neft sənayesinə investisiya qoyuluşlarına dövlət təminatının verilməsi qaydalarının hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi;
- ✓ sənaye müəssisələrində amortizasiyanın hesablanması mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
- ✓ ölkədə sənaye sektoruna xidmət edən maliyyə lizininin inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi;

Azərbaycanda sənaye sahəsinə investisiyaların cəlb edilməsinin ən mühüm vasitələrindən biri özəlləşdirmə prosesidir. Müasir şəraitdə ölkə sənayesində özəlləşdirmə prosesinin hələdə başa çatdırılmamasıdır. Sənayedə xüsusi sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi bu sahədə mövcud olan və yeni yaranan müəssisələrin rəqabət qabiliyyətli olmasının zəruri şərtidir. Çünki, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi nəticəsində müxtəlif təsərrüfatçılıq formaları yaranır və bu da nəticə etibararı ilə onlar arasında rəqabəti gücləndirir.

Dissertasiya işinin ikinci fəsilində qeyd olunduğu kimi, ölkəmiz özünün siyasi cəhətdən müstəqilliyini elan etdiyi dövrdən bu vaxta qədər dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin və o cümlədəndə sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi haqqında qanun və dövlət proqramları təsdiq edilmişdir. Lakin bunlara baxmayaraq, Dövlət Statistika Komitəsinin 01.01.2017-cı il tarixinə olan məlumatlara görə ölkədə emal sənayesində istehsal olunan məhsullarının 35,1 faizi dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin payına düşmüşdür.

Respublikamızda həyata keçirilən özəlləşdirmə təcrübəsindən məlum olur ki, özəlləşdirilmiş bəzi sənaye müəssisələrinin bərpa olunmaq imkanları olduğu halda, sahibkarın investisiya imkanlarının məhdud olması səbəbindən bəzi hallarda onların fəaliyyəti bərpa edilməyib başqa məqsədlər üçün istifadə olunur. Bu baxımdanda, ölkədə dövlət mülkiyyətində olan sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi əsas məqsəd olmalı deyil, onların gələcək inkişafına şərait yaradan əsas vasitələrdən biri olmalıdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq, özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulan dövlət mülkiyyətində olan sənaye müəssisələri əvvəlcə dövlət vəsaiti hesabına sağlamlaşdırıldıqdan sonara özəlləşdirilməsi daha məqsədəuyğun olar.

Ölkə sənayesinin səmərəli fəaliyyəti və onun rəqabətqabiliyyətliliyi inkişaf etmiş infrastruktur sahələrinin olmasından asılıdır. İnfrastruktur dedikdə, ölkə iqtisadiyyatı və onu formalaşdıran ayrı-ayrı sahələrin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün əlverişli şərait yaradan və bu sahədə xidmət edən sahələrin məcmusu başa düşülür. Bu sahələrin göstərdikləri xidmətlər ölkədə istehsal olunan sənaye məhsullarının maya dəyərinə və keyfiyyətinə əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir. Əsas istehsalın ixtisaslı kadrlarla, keyfiyyətli xammal və materiallarla, dəstləşdirici məmullatlarla vaxtında təmin olunması, köməkçi və xidmətedici istehsalların işi son nəticədə istehsalın səmərəliliyini müəyyən edir.

Təcrübə göstərir ki, istehsala xidmət sahələrinin zəruri inkişaf səviyyəsinə malik olmayan ölkələrdə təkrar istehsal prosesinin subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqələr, müəssisələrin fəaliyyətinin ahəngdarlığı və birqərarlığı pozulur və bağlanmış müqavilələrin yerinə yetirilməsi çətinləşir.

Aparılmış araşdırılmalardan məlum olur ki, respublikamızda mövcud olan infrastruktur sahələrinin, xüsusilə də istehsal və bazar infrastruktur sahələrinin inkişafı ölkə sənayesinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynaya bilmir. Bununda əsas səbəblərindən biri ölkəmizdə həmin sahələrin bəzilərinin olmaması və olanlarında inkişafının qənaətbəxş səviyyədə olmamasıdır. Bütün bunları nəzərə alaraq ölkə sənayesinin inkişafında infrastruktur sahələrinin əhəmiyyətini artırmaq üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olar:

- ✓ Ölkədə və onun ayrı-ayrı regionlarında bazar infrastruktur sahələrinin (əmtə, əmək, fond birjalarının) inkişaf etdirilməsi. Bunun üçün ilk olaraq bu sahədə müasir dövrün tələblərinə cavab verən qanunvericilik bazasının yaradılması vacibdir;

- ✓ Ölkədə sənaye xidmət edən infrastruktur sahələrini özəlləşdirilərək müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması;

- ✓ Müasir dövrdə Azərbaycanda sənayenin inkişafında əhəmiyyətli rol oynaya biləcək infrastruktur sahələrinin yaradılmasının maliyyələşdirilməsi dövlət investisiyaları hesabına həyata keçirilməlidir. Dövlət partnyorluq qaydasında bu işə yerli və xarici investorları, habelə xarici kreditləri cəlb edə bilər.

Nəticə

Respublikamızda sənayenin modernləşdirilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin elmi cəhətdən kompleks tədqiqi əsasında magistr dissertasiya işində bir sıra nəticələr əldə edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İqtisadi modernləşmə insan biliklərinin fasiləsiz təkmilləşməsi təsiri altında dövrü olaraq həyata keçirilən iqtisadiyyatın sistemli və progressiv keyfiyyət – miqdar dəyişikliklərinin prosesidir ki, dövlət siyasətinin xüsusi tədbirlərinin işlənməsi və həyata keçirilməsi yolu ilə baş verir, qloballaşan dünya təsərrüfatında ölkənin iqtisadiyyatının səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyətinin əldə edilməsinə istiqamətləndirilir.

2. Aparılmış tədqiqatlardan məlum olur ki, ölkəmizdə hökumətin həyata keçirdiyi modernizasiya siyasəti aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir:

➤ Ölkəmizdə hökumətin reallaşdırdığı modernizasiya siyasətinin ən başlıca xüsusiyyəti ümumi iqtisadi səviyyədə diversifikasiyanı təmin etməklə ölkəni ixalatçı ölkədən ixracatçı ölkəyə çevirməyə yönəlik olmasıdır;

➤ Modernizasiya siyasətinin başqa bir xüsusiyyəti ölkənin regionlarının hər tərəfli inkişafı və şəhərlə kənd arasında fərqlərin azalmasına yönəlik olmasıdır;

➤ Ölkəmizdə modernizasiya siyasətinin digər xüsusiyyəti bütün növ infrastruktur (bazar, istehsal, sosial, ekoloji və inistitutsional) növlərinin inkişafına şəraitin yaradılmasıdır;

➤ Ölkəmizdə həyata keçirilən modernizasiya siyasətinin ölkədə insan kapitalının inkişafına yönəlik olmasıdır;

➤ Ölkə iqtisadiyyatında sahə və ərazi strukturunda mövcud olan birtərəfliliklərin aradan qaldırmasına yönəlik olmasıdır;

➤ Bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatının və onun ayrı-ayrı sahələrinin innovativ inkişafı üçün zəruri olan şəraitin yaradılmasına yönəlik olmasıdır;

➤ Azərbaycanda həyata keçirilən modernizasiya siyasəti qeyd olunan xüsusiyyətlərlə yanaşı ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə şərait yaradır.

➤ Bütün qeyd olunan xüsusiyyətlərin təsiri nəticəsində ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətli səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlmişdir.

3. Ölkə sənayesində innovasiya fəaliyyətinin zəif inkişaf etməsinin həm obyektiv və həm də subyektiv səbəbləri mövcuddur. Fikrimizcə, respublikamızda innovasiyalı inkişafa nail olmaq üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olar:

➤ Ölkədə innovasiya fəaliyyətinin inkişafının hüquqi bazasını formalaşdıracaq Azərbaycan Respublikasının “İnnovasiya fəaliyyəti haqqında” qanunu layihəsini işləyib hazırlayıb və təsdiq edilməsi;

➤ Bildiyimiz kimi istənilən bir ölkədə innovasiya fəaliyyəti mütəşəkillik səviyyəsi həmin ölkədəki innovasiya potensialından və onun reallaşdırılması səviyyəsindən bilavasitə aslıdır. Bunu nəzərə alaraq ölkəmizdə innovasiya potensialının gücləndirilməsi zəruridir;

➤ Ölkədə Milli İnnovasiya Sistemini formalaşdırılması və ona xidmət edən infrastruktur sahələrini inkişaf etdirilməsi. Milli innovasiya sisteminin infrastruktur əsasını innovasiya-texnoloji mərkəzlər, texnoparklar, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə dəstək fondları, ilkin və vençur maliyyələşdirmə fondları, mütəxəssislərin hazırlanması mərkəzləri, elmi-inkubatorlar, innovasiya fəaliyyətinin informasiya təminatı kimi qurumlar təşkil edir.

➤ Sənayedə özəl təsərrüfat subyektlərinin innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində risklərin bölüşdürülməsi, güzəştli borclanma, zəmanətli kreditləşmə və subsidiyalaşma mexanizminin tətbiqi;

➤ Özəl sənaye müəssisələrinin texnologiya transferinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi;

➤ Ölkədə innovasiya sahibkarlığının inkişafı üçün münbit şəraitin yaradılması;

➤ Vençur kapitalına dövlət dəstəyinin tətbiq edilməsi;

Qeyd olunduğu kimi hər bir ölkədə sənayesinin texnoloji cəhətdən modernləşdirilməsində lizinq bazarlarının inkişaf səviyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdanda Azərbaycanda lizinq sənaye müəssisələrinə xidmət edən lizinq firmala-

rının yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün aşağıda qeyd edilən tədbirlərin dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olar:

- Azərbaycanda lizinq münasibətlərini hüquqi cəhətdən tənzimləyə biləcək təkmil hüquqi bazanın formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi;
- Azərbaycanda lizinq bazarında rəqabət mühitinin formalaşdırılması;
- lizinq münasibətlərinin iştirakşısı olan lizinq firmalarına dövlət dəstəyinin (ucuz kreditlərin verilməsi, müəyyən müddətə vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi) göstərilməsi;
- ölkədə sənaye müəssisələrinə xidmət edən lizinq firmaları ilə əməkdaşlıq edən kommersiya banklarına müəyyən vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi.

4. Respublikamızda əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılması sahəsində xeyli işlər görülmüşdür. Buna baxmayaraq respublikamızda qeyri-neft sənayesinə yönəldilən investisiyaların həcmi həmin sahələrin modernləşdirilməsinə imkan vermir. Bu baxımdanda ölkə sənayesində əlverişli investisiya mühitini formalaşdırmaq üçün aşağıda qeyd edilən tədbirlərin reallaşdırılması daha məqsədəuyğundur:

- ✓ ölkə sənayesinə daxili və xarici investisiyaları cəlb etmək məqsədilə bu sahəyə investisiya qoyuluşunu həyata keçirən investitorlara vergi güzəştlərinin verilməsi;
- ✓ ölkədə qeyri-neft sənayesinə investisiya qoyuluşlarına dövlət təminatının verilməsi qaydalarının hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi;
- ✓ sənaye müəssisələrində amortizasiyanın hesablanması mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
- ✓ ölkədə sənaye sektoruna xidmət edən maliyyə lizinqinin inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və s.

5. Ölkə sənayesinin inkişafında infrastruktur sahələrinin əhəmiyyətini artırmaq üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olar:

- ✓ Ölkədə və onun ayrı-ayrı regionlarında bazar infrastrukturunu sahlərinin (əmtə, əmək, fond birjalarının) inkişaf etdirilməsi. Bunun üçün ilk olaraq bu sahədə müasir dövrün tələblərinə cavab verən qanunvericilik bazasının yaradılması vacibdir;

- ✓ Ölkədə sənaye xidmət edən infrastruktur sahələrini özəlləşdirilərək müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması;
- ✓ Müasir dövrdə Azərbaycanda sənayenin inkişafında əhəmiyyətli rol oynaya biləcək infrastruktur sahələrinin yaradılmasının maliyyələşdirilməsi dövlət investisiyaları hesabına həyata keçirilməlidir. Dövlət partnyorluq qaydasında bu işə yerli və xarici investorları, habelə xarici kreditləri cəlb edə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar:

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2016-cı il 16 mart tarixli “ Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri” haqqında sərəncamı
2. “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”
3. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası
4. “Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”
5. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)”
6. “Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət proqramı (2008-2015-ci illərdə)”
7. “Əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı (2008-2015-ci illər üzrə)”
8. Əhmədov B.S. Sənaye müəssisələrində korporativ idarəetmənin təşəkkülü xüsusiyyətləri // Korporativ idarəetmə icmal. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının rüblük bülleteni, 4-cü buraxılış (oktyabr 2005- yanvar 2006), s
9. Əliyev S. “Azərbaycanda Sənaye sahələrinin modernləşdirilməsi problemləri və perspektivləri”, Bakı, 2010
10. Həsənov R.T. İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika. Dərs vəsaiti. Bakı, “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2009
11. Hüseyinov T.Ə. Sənayenin iqtisadiyyatı. Bakı 2000.
12. Hüseyinov Ə.A. Müasir şəraitdə ölkə sənayesinin restrukturizasiyasının əsas istiqamətləri. “İpək Yolu” jurnalı. № 1. 2017-ci il
13. Hüseyinov Ə.A. Sənaye müəssisələrinin modernləşdirilməsinin əsas istiqamətləri. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı elmi-tədqiqat institutunun elmi-əsərləri. “Elmi-nəzəri jurnal” № 1. Bakı – 2017.
14. İqtisadi fəaliyyət növləri təsnifatı (üçüncü versiya), Rəsmi nəşr .Bakı - 2008

- 15.İzahlı statistika terminləri luğəti / Redaktor-əlaqələndirici A.H.Mansurov, Səda nəsriyyatı, Bakı 2010, 720 səh.
- 16.Qasımlı V. İqtisadi modernizasiya. Bakı 2014
- 17.Mehdiyev R. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, 216 s.
- 18.Mehtiyev A.S., Nuriyev M. və İbadoğlu Q. “Azərbaycanda korporativ idarəetmə” mövzusunda beynəlxalq konfransda məruzə // “Ekspert” iqtisad jurnalı (xüsusi buraxılış), № 4 (32), 2005, səh. 7-31
- 19.Mehtiyev A.S. İnvestisiyaların stimullaşdırılması siyasəti: onu necə gücləndirmək olar? <http://edf.az>
- 20.Musayev A.F. Modernləşdirmə və aktiv vergi siyasəti. Azərbaycanın vergi jurnalı, №6, 2012-ci il. Səh. 71-84
- 21.Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli Strategiya. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli 128 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir
- 22.Sənaye müəssisələri tərəfindən avadanlıq və texnikanın lizinq yolu ilə alınması şərtlərinin asanlaşdırılmasına dair ARAYIŞ. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. Bakı-2015 <http://senaye.gov.az/content/html/3580/attachments>
- 23.Авторитарная модернизация: каковы ее перспективы в России [Электронный ресурс]/ В. Гельман. – 2008. – Электронные текстовые данные. – Режим доступа: <http://www.eu.spb.ru>, свободный.
- 24.Авдулов А.Н. и Кулькин А.М. 2000. Государственная научно-техническая политика Японии. М. РАН УИНИОН. С. 309
- 25.Давыдов А.А. Инновационный потенциал России: настоящее и будущее. М.: ИС РАН, 2010 г.
- 26.Кравченко И. И. Модернизация сегодняшней России // Экономические модели модернизации. М., 2002. С. 16-17.
- 27.Китай на пути модернизации и реформ. М., 1999. С. 199.
- 28.Китай: расходы на НИОКР в 2012 году превысили 1 трлн юаней/По материалам Агентства Синьхуа/ <http://russian.china.org.cn> 22-02-2013.

29.Модернизация России как условие ее успешного развития в XXI веке/ отв. ред. А.Н.Аринин. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010.- 319 с.

30.Мамедов О.Ю. Модернизация – девиантная модель экономического роста // Terra Economicus. Экономический вестник Ростовского государственного университета. 2009. Т. 8, № 1. С. 5.

31.Модернизация: зарубежный опыт и уроки для России/ В.А. Красильщиков // Модернизация России: условия, предпосылки, шансы. Сборник статей и материалов. Выпуск № 1/ под ред. В.Л. Иноземцева. – М., 2009.

32.Мамедов О.Ю. Модернизация – девиантная модель экономического роста // Terra Economicus. Экономический вестник Ростовского государственного университета. 2009. Т. 8, № 1. С. 5–6.

33.102 Селищев А.С. и Селищев Н.А. 2004. Китайская экономика в XXI веке. СПб. Питер. 240 стр. С. 159.

34.Цапф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития // Социологические исследования (СОЦИС) : Ежемесячный научный и общественно политический журнал . № 8. С. 15

35.Цапф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития // Социологические исследования. 1998. № 8. С. 14.4 Black C. The Dynamics of Modernization. A Study in Comparative History. N.Y.: Harper Colophon Books, 1975. P. 186-187.

36.Экономика США: Учебник/ под редакцией д-ра экон. наук проф. В.Б. Супяна. - 2-е изд., испр. – М.: Экономистъ, 2008. С 96-97.

37.Ясин, Е. Г. Модернизация и общество: докл. к VIII Междунар. науч. конф. «Модернизация экономики и общественное развитие»/ под ред. Е. Г. Ясин - М., 2007.

38.O'Connell J. The Concept of Modernization // Comparative Modernization: A Reader. Ed. by C.E.Black. New York, London, 1976.

39. Tachau F. The Developing Nations: What Path to Modernization? New York: Dodd, Mead, 1972.

40. China Modernization Report 2009: Study of Cultural Modernization

41. <http://senaye.gov.az/content/html/3580/attachments>

42. <https://www.stat.gov.az>

43. <http://anfes.gov.az>

Резюме

Магистерская диссертация называется «Направления модернизации и совершенствования структуры промышленности». Цель диссертационной работы – разработка научно и практически обоснованных предложений и рекомендаций по направлениям модернизации и совершенствованию структуры промышленности страны на основе комплексного исследования направлений модернизации промышленности Азербайджана.

Магистерская диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка используемой литературы. Во введении обосновывается актуальность темы, рассматриваются предмет, цель и задачи исследования, информационная база, практическая значимость и научная новизна.

В первой главе диссертационной работы – «Модернизация – важное требование развития современной промышленности» описывается сущность и теоретические основы модернизации промышленности, основные направления модернизации мировой промышленности в современном периоде и влияние модернизации на структуру промышленности.

Во второй главе диссертационной работы – «Современная структура промышленности Азербайджана и необходимость ее совершенствования» на основе фактических цифр анализируется современное состояние структуры промышленности и проблемы, имеющиеся в этой области. Наряду с этим, в этой главе была проанализирована и оценена государственная политика экономической модернизации нашей страны и современное состояние процесса модернизации в промышленности.

В третьей главе диссертационной работы – «Современные глобальные вызовы и направления совершенствования структуры промышленности путем модернизации» исследованы направления повышения роли модернизации в повышении конкурентоспособности промышленности страны и изучены современные глобальные вызовы в развитии промышленности страны, показаны перспективы развития промышленности Азербайджана.

Summary

The master thesis is called "The directions of modernization and improvement of structure of the industry". The purpose of dissertation work – development scientifically and almost reasonable offers and recommendations about the directions modernization and to improvement of structure of the industry of the country on the basis of a complex research of the directions of modernization of the industry of Azerbaijan.

The master thesis consists of introduction, three chapters, the conclusion and the list of the literature. The relevance of a subject is proved in introduction, the subject, the purpose and research problems, information base, the practical importance and scientific novelty are considered.

In the first chapter of dissertation work – "Modernization – the important requirement of development of the modern industry" is described essence and theoretical bases of modernization of the industry, the main directions of modernization of the world industry in the modern period and influence of modernization on structure of the industry.

In the second chapter of dissertation work – "The modern structure of the industry of Azerbaijan and need of its improvement" on the basis of the actual figures is analyzed the current state of structure of the industry and a problem which are available in this area. Along with it, in this chapter state policy of economic modernization of our country and the current state of process of modernization have been analysed and estimated at the industries.

In the third chapter of dissertation work – "Modern global challenges and the directions of improvement of structure of the industry by modernization" are investigated the directions of increase in a role of modernization in growth in competitiveness of the industry of the country and modern global challenges in development of the industry of the country are studied, the prospects of development of the industry of Azerbaijan are shown.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzinin magistri Həmzəzadə
Həmzə Elşad oğlunun “Sənayenin modernləşdirilməsi və strukturunun
təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” mövzusunda magistr dissertasiyasının

R E F E R A T I

Mövzunun aktuallığı. Uzun müddət ərzində inzibati amirlik sistemində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçidi çətin və mürəkkəb proses idi. Bu baxımdan, dövlət müstəqilliyini bərpasından sonra ölkə iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçidi ilə əlaqədar yeni siyasi, institusional, hüquqi, iqtisadi, sosial, psixoloji xarakterli problemlərin meydana çıxması, mərkəzdən kənarlaşma meylləri, respublikalar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin pisləşməsi nəticəsində müəssisələr arasında 1991-ci ilə qədər mövcud olmuş təminatlı təchizat və satışa əsaslanan ünvanlı əlaqələrin qırılması və ənənəvi bazarlarda xarici firmalar tərəfindən rəqabətin artması, regiondakı qeyri sabitlik və iqtisadiyyatda geriləmə proseslərinin baş verməsi və nəticədə tələbin aşağı düşməsi ilə əlaqədar problemlər iqtisadiyyatda ciddi geriləmələrə səbəb olmuşdur. Xüsusilə, ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi olan sənayedə istehsalın həcmi kəskin şəkildə azalmışdır.

Ölkə sənayesində baş verən geriləmələr emal sənayesində xüsusilə yüksək olmuşdur. Bunun nəticəsində də 2016-cı ildə 1990-cı ilə nisbətən emal sənayesi məhsullarının istehsal həcmi 67,2 faiz bəndi az olmuşdur. Bundan fərqli olaraq, son 26 ildə (1990-2016-cı illər) neft sənayesinin ümumi sənaye məhsulunun həcmində payı 15,8 faizdən 62,1 faizə qədər artmışdır. Bunun nəticəsində ölkə sənayesinin strukturunda birtərəflilik yaranmışdır.

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən məlum olur ki, bu cür stiuasiyada ölkə sənayesinin inkişafı digər şərtlərlə yanaşı, hökumətin həyata keçirdiyi modernləşdirmə siyasəti ilə mümkün olur. Bu baxımdan da müasir dövrdə respublikamızın qarşısında duran mühüm və mürəkkəb problemlərdən biri sənaye istehsalının modernləşdirilməsidir. Sənayenin modernləşdirilməsi onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının mühüm şərti kimi çıxış edir. Ölkədə sənayenin

modernləşdirilməsi texnoloji, infrastruktur və instutsional istiqamətlərdə köklü tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Texnoloji modernləşdirmə yeni texnologiyaların istifadəsi, sənaye müəssisələrinin müasir və daha məhsuldar avadanlıqlarla yenidən təchiz olunması, işçilərin yenidən hazırlığı ilə əlaqədardır.

Qeyd edilənlər məsələlər ölkə sənayesinin modernləşdirilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi məsələlərinin elmi cəhətdən araşdırılmasının zəruriliyini göstərir.

Tədqiqatın obyektini kimi ölkənin sənaye sahəsi seçilib.

Tədqiqatın predmetini isə müasir şəraitdə ölkə sənayesinin modernləşdirilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin elmi cəhətdən öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın məqsədi müasir şəraitdə Azərbaycanda sənayenin modernləşdirilməsi istiqamətlərinin kompleks tədqiqi əsasında ölkədə sənayenin modernləşdirilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinə dair elmi və praktiki cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın vəzifələri. Tədqiqat işinin qarşısında qoyulmuş əsas məqsədə nail olmaq üçün magistr dissertasiya işinin qarşısında duran vəzifələrə sənayenin modernləşdirilməsinin mahiyyəti və nəzəri əsaslarını və dünya ölkələrinin sənayenin modernləşdirilməsi sahəsindəki təcrübələrini araşdırılması, sənayenin strukturunun müasir vəziyyətinin kompleks təhlil edilməsi, Azərbaycanda hökumətin iqtisadi modernləşdirmə siyasəti və sənayedə modernləşdirmə prosesinin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, sənaye inkişafı sahəsində müasir qlobal çağırışların araşdırılması və yerli sənayenin bu çağırışlara cavab verməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi, ölkə sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında modernləşdirmənin rolunun artırılması istiqamətlərinin araşdırılması, ölkə sənayesinin inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi üçün tövsiyələrin hazırlanması aiddir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları, təsdiq olunmuş dövlət proqramları və strateji yol xəritələri, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin təsdiq etdiyi qanunlar, Azərbaycan Respublikası

Nazirlər Kabinetinin və İqtisadiyyat Nazirliyinin sənayenin modernləşməsi və inkişafını nəzərdə tutan qərar, sərəncam və göstərişləri, Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin və AR-nın Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsinin statistik və hesabat məlumatları təşkil edir.

Magistr dissertasiya işi yerinə yetirilərkən tədqiqat metodu kimi empirik, müqayisə, iqtisadi - statistik təhlil, elmi abstraksiya və s. üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Magistr dissertasiya isinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Modernləşmənin sənayenin strukturunu inkişafındakı rolu müəyyən edilmişdir;
- Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi modernləşdirmə siyasətinin xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir;
- Ölkə sənayesində modernləşdirmə prosesinin mövcud problemləri müəyyən edilmiş və bunların həllinə dair təklif və tövsiyələr işlənmişdir;
- Ölkə sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında modernləşdirmənin rolunun artırılması istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Magistr:

H.E.Həmzəzadə

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d.,b/m. Ə.A.Hüseynov